

15999

Uzruy Turk Turyceer

Tury klerneek
ceerzceerficee 8

891.99

C - 21

1909

ԱՂԱՏ ՍՍՏՈՆԱՇՈՐ

ԹԻՒ 17

15999

ԼԵՌԻՂ ՇԱՀՆԱԶԱՐ

242

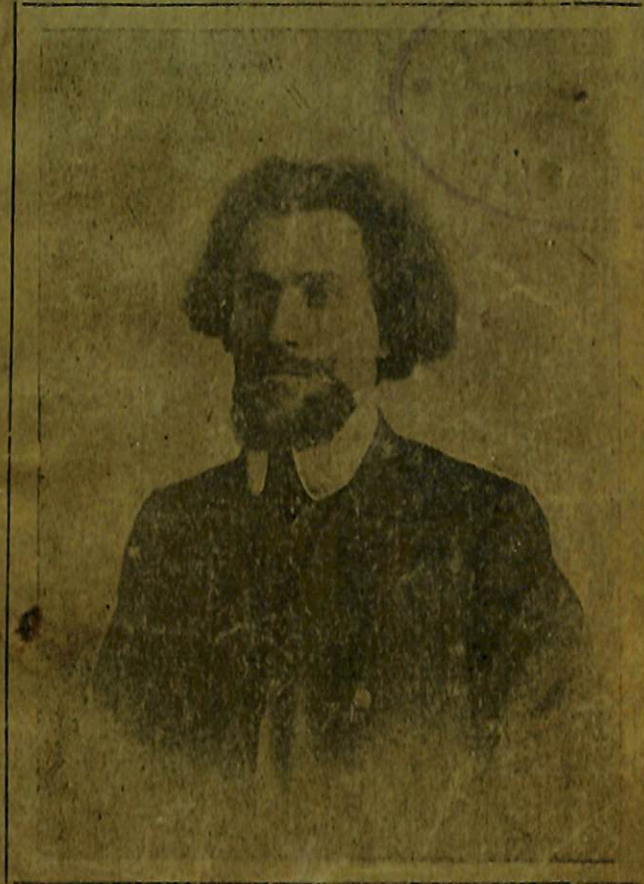
ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Լ. ՏՈՒՍՏՈՅԻ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ՏՊԱԳՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ԱՋԱՑ ՄԱՏՆԱԾԱՐ

ԹԻԻ 17

891.99

Լ-21

ԱՇՈՒՂ . ՇԱՀՆԱԶԱՐ

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ

ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

Լ. ՏՕԼՍՏՈՅԻ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

Վ. Վ. Պ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՆՂԱՐԱՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1909

Տպագր. Թ. ՍԱԳԱՆԱՆ

15999

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ
"ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ"
ԴԱՍԱԳՐՔԻՆ

Հայաստանի և Հանրապետության նոր Սահմանադրությունը, ընդունված 1937 թվականի ապրիլի սկիզբը, երկրին վարչական կազմակերպության մեջ մտցուցած է կարգ մը փոփոխություններ, որոնց համաձայն «Հայաստանի Աշխարհագրություն» դասագրքի 119—122 էջերը պե՛տք է փոխարինվեն ներկայ յառելուածով:

ԴԱՍ Ի.

Հայաստանի Վարչական
Կազմակերպությունը

1.— ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԽՈՐՀՐԴՅՈՒՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸՆ Է, որովհետև կը կառավարուի Խորհուրդներով, որոնք ներկայացուցչական մարմիններ են:

Երեւան մայրաքաղաքը ունի իր Քաղաքային Խորհուրդը, իսկ Լէնինական և միւս շրջանները՝ ունին Շրջ. Խորհուրդ, գիւղերն ալ՝ Գիւղ. Խորհուրդներ:

Ընտրելու և ընտրուելու իրաւունք ունին Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր քաղաքացիները, առանց սեռի խտրութեան, որոնք ընտրութեան օրը լրացուցած են 18 տարիքը:

2.— Գիւղական Խորհուրդները կը կազմուին 25—150 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորով և կ'ունենան 7—50 անդամներ: Գիւղական Խորհուրդը գիւղի իշխանութիւնն է: Երբ հարկ տեսնուի, Գիւղական Խորհուրդը կ'ընտրէ Գործադիր Մարմին մը:

3.— ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒԴՆԵՐԸ շրջանին բարձրագոյն իշխանութիւնն են: Այս Խորհուրդները

կը կազմուին քաղաքներու կամ քաղաքատիպ վայրերու
և գիւղերու խորհուրդներէ, 200 ընտրուի կամ 1000
քնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով:

Շրջանի խորհուրդներու համագումարը կ'ընտրէ
Շրջանային Գործադիր Կոմիտէն, որ ենթակայ է երկրի
կեդրոնական իշխանութեան: Շրջ. Գործ. Կոմ.ի նախագահը
Շրջանի գործադիր իշխանութեան պետն է:

Շրջանային Գործ. Կոմ.երը ունին բացի նախագահէ,
պրանային - վիճակագրական, հողային ֆինանսական,
տեղական տնտեսութեան, ընկերա - մշակութային
և վարչական բաժանումներ:

Շրջ. Գործ. Կոմ.ի նախագահը իր շրջանի գործերը
կը վարէ ժող. Կոմիտեաներու կողմէ նշանակուած
տեսուչներու հետ, որոնք իրենց ճիւղին վարչութեան
համար պատասխանատու են Կեդր. կառավարութեան:

4.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՄԱՐԻՆԸ Գերագոյն խորհուրդն է, որ
Հայաստանի օրէնդիր միակ մարմինն է: Գերագոյն
խորհուրդը կ'ընտրուի, չորս տարուան համար, Հայ-
կականութեան քաղաքացիներէն, ըստ շրջանի 5000
քնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով:

Գերագոյն խորհուրդը տարին երկու անգամ
գումարուի Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ, կը քուէ-
արկէ օրէնքներ և պետութեան պիւսճէն և կ'ընտրէ
կառավարութիւնը կամ ժողովրդական Կոմիտեաներու
խորհուրդը: Քուէարկութիւնը կը կատարուի ձայ-
ներու բացարձակ մեծամասնութեամբ, այսինքն քուէ-
արկողներու թիւին կէսէն մէկ տեւիւով: Օրէնքներ
կը հրատարակուին Գերագոյն խորհուրդի նախագահին
և քարտուղարին ստորագրութեամբ:

5.— ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒԴԸ կ'ընտրէ իր նախագահ-
անութիւնը, որ կը բաղկանայ նախագահէ մը, նախ-
ագահի երկու տեղեկայներէ, նախագահութեան քարտուղար-

տուղարէն և նախագահութեան 9 անդամներէն: Նախագահը
կը վարէ Գերագոյն խորհուրդի նիստերը և
կը անօրինէ անոր ներքին կարգը:

Գերագոյն խորհուրդի նախագահութիւնն է որ կը
հրաւիրէ Գերագոյն խորհուրդի նստաշրջանները, կը
մեկնաբանէ օրէնքները, կը թեկնէ ժողովրդական
Կոմիտեաներու խորհուրդին որոշումները:

6.— ԺՈՂ. ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒԴԸ երկրին
պետական իշխանութեան բարձրագոյն գործադիր մար-
մինն է, որ պատասխանատու է Գերագոյն խորհուրդին
նախագահութեան առջեւ:

Ժող. Կոմ. խորհուրդը կը հրատարակէ որոշումներ
և կարգադրութիւններ Խ. Միութեան և Հայաստանի
օրէնքներուն հիման վրայ և անոնց գործադրութեանը
համար, կը հսկէ պետական պիւսճէի գործադրութեան
վրայ և կը ստուգէ ու կը միաւորէ Խ. Միութեան ժող.
Կոմիտեաներու լիազօրեան աշխատանքը:

Գերագոյն խորհուրդին նախագահի դիրքը կը հա-
մապատասխանէ Հանրապետութեան Նախագահի, իսկ
Ժող. Կոմ. խորհուրդի նախագահի դիրքը՝ Վարչապե-
տի դիրքերուն:

7.— ԺՈՂ. ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒԴԸ կազ-
մուած է նախագահէ մը, նախագահի երկու տեղեկա-
յներէ, պետական պրանային յանձնաժողովին նախագա-
հէն և հետեւեալ Կոմիտեաներէ կամ գործադրներէ.

Ա. Միութեանական - Հանրապետական Կոմիտե-
աններ, որոնք ենթակայ են միաժամանակ Հայաստա-
նի ժող. Կոմ. խորհուրդին և Խ. Միութեան համապա-
տասխան ժողովրդական Կոմիտեաներու, տեղեկ են.

Սննդի արգիւնարեութեան Կոմիտեաներու թիւն

Թեթեւ արգիւնարեութեան »

Անտառային արգիւնարեութեան »

Հողագործութեան »

Ֆինանսներու կամ երկամտական »

դ.

Ներքին առևտուրի Կոմիտարութիւն

Ներքին Գործերու »

Արդարադատութեան »

Առողջապահական »

Ա. Հանրապետական Կոմիտարիւսներ, որոնք են-
թակայ են միայն Հայաստանի Ժող. Կոմիտարութեան
Խորհուրդին և որոնք են.

Հոստաւորութեան կամ կրթական Կոմիտարութիւն

Տեղական արդիւնաբերութեան »

Համայնական տնտեսութեան »

Ընկերային ապահովութեան »

Ներքին գործերու Կոմիտարը միաժամանակ ՊԷԹ.
Ք.Պ. վարչութեան կամ Հանր. ապահովութեան պետն է:

Խ. Միութեան կեդրոնական կոտավարութեան
կը պատկանի արտաքին քաղաքականութեան, երկրին
պաշտպանութեան, արտաքին տնտեսութիւն և հաղոր-
դակցութեան (երկաթուղի, բոսթ-հեռագիր, ծածկա-
ներ) և մաքսատունց ընդհանուր վարչութիւնը: Այս
պատճառով Միութեան կեդրոնական կոտավարութեան
Ժող. Կոմիտարութիւնները յիշեալ գործերու համար
Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ ունին յատուկ լեւա-
զօրներ, որոնք, ինչպէս նաեւ Խ. Միութեան Միւ-
րումի Կոմիտէի լիազօրը խորհրդակցական ձայնով կը
մասնակցին Հայաստանի Ժող. Կոմ. Խորհ.ի նիստերուն:

Իւրարանչիւր Կոմիտարութիւն ունի իր «Կոմիտէ-
կիտան կամ խորհրդակցական մարմինը:

7.— ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԻԻՏՃԷԻ նախագիծը, որով
նախատեսուի Պետութեան տարեկան հաշոյթներն կը
ծախքերը, կը պատրաստուի Ելեւմտ. Կոմիտարութեան
կողմէ և քննուելէ յետոյ Ժող. Կոմ. Խորհուրդէն, կը
ներկայացուի Գերագոյն Խորհուրդին, վաւերացու-
լու համար:

Թելադրութիւն. — Այս դասին ամփոփումը
հարցումներ պէտք է ըստ ներկայ յաւելումածին սրբա-
գրութեան, ուսուցչին կողմէ: Հեղինակը

101-200

202

ԱԶՆՈՒԱՇՈՒՔ

Պ. ԱՂԵՔՍԱՆՊՐ ՄԱՆԴԱՇԵԱՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ

ՀԵՂԻՆԱԳԸ

2 Յունվ. 1909

ԱՇՈՒՂ Մ. ՇԱՀՆԱԶԱՐ

Մանկավարժ. Ուսուցիչ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

၂၈၂

13

Արմենիա կամ Հայաստան չի նշանակում զարհարան ալ տանջարան, տանջարան բառիս բուն նշանակութեամբ: Բայց այդ ազգը այդքան երկարածիւ տարիների ընթացքում ճորտ կամ գերի՞ դարձաւ, կամ չ'բողոքեց, ո՛չ, նա բողոքեց, բայց բողոքը, արդար ճիշդի ձայնը արձագանդ չ'գտաւ «Բուրժաւդիաների» Հայրենիքում, քաղաքակիրթ Եւրոպայում: Չապտամբեց, ո՛չ, նա ապստամբեց, նա վերջրեց իբրեւ իդեալ ազատութիւն խօսքը և ձգտեց դէպի այդ իդեալը, այդ գաղափարը, դէպի այդ խօսքը. նա ցանկացաւ արեան գնով ընդունել, գրկել այդ ազատութիւնը, և հաւատացէք, որ այդպիսի մէկ ազգ, այսօր չէ վաղը, կ'համնի այդ գաղափարին, իրեն սրտի իդեալին: Մի ազգ որ չի ցանկանում ստրուկ ապրել, չ'մի՞ ազգ, որ գիտէ արտագրեւ այդքան հերոսներ ու հերոսուհիներ, որոնց կեանքը չ'մէկ մէկ արիւնոտ ուռման կ'լլինի, հաւատացած եմ որ կ'համնի իւր նպատակին:

Թարգմ. Ռուսերէնից

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍԻ ԱՐՁԱԽԱՆՔԸ

Ա.

Երեկոյ էր, Վ. Գիւղի մէկ տան առաջ նստած էին մէկ Օրիորդու երիտասարդ, մերթ խօսում էին, մերթ թաղաւորում էր լուսթիւնը, միմիայն լսում էին հեկիկոցի ձայներ: Օրիորդը ընդհատում է լուսթիւնը եւ ասում.

— Ուր պիտ գնա՞ս. իմ թանգագին, մի գնա՛ աղաչում եմ, թող որ քո տեղը ուրիշը գնա:

— Ոչ՛, պատասխանում է երիտասարդը ինչպէս չ'գնամ, ես էլ հայ եմ, ես էլ զգացում ունեմ. հայ երիտասարդը պէտք է անպատճառ զգացում ունենայ, դո՛ւ, իմ հրեշտակ, վերադարձիս սպասի՛ր, աղօթի՛ր, աղօթի՛ր ինձ համար: Եթէ ո՛ղջ մնամ, եթէ ողջ վերադառնամ, այն ժամանակ միայն մեր նպատակները կ'իրագործւի:

— Իսկ եթէ չ'գա՞ս, եթէ քեզ սպա՛ննեն, ինձ որի՛ն ես յանձնում անդո՛ւթ. չեմ խղճում քո ծերացած ծնողներին, ինձ էլ չե՛ս խղճում. ա՛ն անխի՛ղճ, միթէ քո սիրոյ կրակով ինձ պէտք է այրե՛ս, մաշե՛ս:

— Ոչ, սի՛րելիս, մի յուզւի՛ր, մի յուզւի՛ր իմ հրեշտակ, ես ուխտել եմ գնալ, օգնել այն տառապեալ ազգին իմ կարեաց չափ. թո՛ղ իմ արիւնս էլ խառնւի այն միւս հերոսների արիւնների. պիտ գնամ, իմ արիւնը թափել այն նւիրական հողի վերայ, իսկ եթէ բախտը ժպտայ երեսիս, ողջ վերադարձայ, այն ժամանակ գո՛հ պրտով կ'իրագործեմ նպատակս: Ա՛խ նպատակ, նպատակ, որի մէջ պարուհիումէ մէկ մարդու կե՛անք, մէկ թշուառ մարդու կեանք: Ի՛մ թանկագին, ճիշդ է շատ դժւար է քեզանից հեռանալ, սիրտս մաշւում է, գլուխս պրտըտւում երբ յիշում եմ որ պէտք է բաժանւեմ (չեզանից բայց:

Իմ աննրման դու չ'կարծես որ քեզ կարող եմ մոռանալ, ոչ՛, եթէ ես պաշարուած լինիմ, եթէ ես ընկնիմ թուրքի անարգ գնդակից, քո անունը տալով պիտի մոռնեմ գերեզման եթէ այն էլ լինի: Քո անունը տալով պէտք է վերջին շունչս փչեմ:

Ա՛խ անդուժ գի՛շեր: Աստղերն էին նայում երկնքից իրենց կախարդիչ աչիկներով, իսկ լուսինը նայում էր մո՛ւլթը խաւար երկնքից լո՛ւռ, անխնայ եւ վկայ էր կանգնած հայդուկի ու օրիորդի մէջ, դիտամբ

իւր փայլուն շողերը ձգում էր այդ զոյգի վերայ, և անցորդները նա-
յուր էին հետաքրքրւած, ու պարզ կարողանում էին հասկանալ երի-
տասարդի ճակատից եւ դժգոյն դէմքից, նրա վճռողական դէմքը. իսկ
միւսի վրայից կարելի էր հասկանալ, որ նա՝ սիրոյ կրակով տան-
ջրւած ու մաշւած մի դէմք էր մի մեղամաղձոտ դէմք:

— Լսի՛ր, հոգի՛ս, միթէ մենք չենք կարող ընդմիշտ միասին
ապրել միմեկի յաւիտեան, և սիրոյ երջանկութեան մէջ կեանքը վա-
յելել:

Ձայնը, վշտի չեղտ ունէ՛ր, մէկ օրիորդի սիրտ էր խօսողը մէկ
յուսահատ օրիորդի սիրտ իւր վառ զգացումներով:

Երիտասարդը յուզւած ընկճւած ձայնով պատասխանում է ոտա-
նաւորով:

— Ո՛հ ի՞նչ ծաղր, ո՛հ ի՞նչ ծանակ,

Պիտի նիւթեմ ինձ համար,

Թէ մոռանամ հայրենիքս

Սէրդ գրկեմ վշտահար:

Կուում էին երկու սրտեր, մէկը՝ որ այրւած էր հայրենիքի սիրով,
թշւառ Հայաստանի կրակով, իսկ միւսը, միւսը անհատական սիրով
որ բուն էր դրել դեռ նոր բացւած սրտի մէջ, ու տանջւած էր
նրան, մէկը մէկից վառ, մէկը միւսից զգայուն:

— Լսի՛ր, սիրելիս, ասումէ երիտասարդը, դու ինձ խնդրում
ես որ չ՛գնամ, մնամ այստեղ և իրադրո՞ծեմ մի այլ ծրագիր: Միթէ
ամուսնութիւնը այդպէս հեշտ էք կարծում. մէկը որ երիտասարդ է
մանաւանդ հայ երիտասարդ, նա՛մ ամուսնանալու ոչ մի բարոյա-
կան իրաւունք չունի միմեկի որ իւր խղճի պարտքը չ՛կատարի: Մենք
չենք ցանկանում որ հայերը աւելանան, և ամբողջ տիեզերքը լցւի
անբախտ, և թշւառ հայերով, առանց այն էլ ամէն երկիր լցւած է
թշւառ հայերով: Հայ երիտասարդը չպէտք է ամուսնանայ այլ պէ-
է գնայ հեռու, շատ հեռու, Մասիս սարիցն էլ հեռու, դէպի Վ.
պուրական, դէպի Խանասոր, դէպի Սասուն, այն թշւառների լա-
պէտք է առողջացնի իւր վերքերը, նոցա ուրախութեամբ պէտ-
հրճւի նրա վիրաւոր սիրտը. վերջապէս նա այնտեղ, այն ա-
ղաչում պէտք է ամուսնանայ թշնամու գնդակով: Ամուսնութի-
ւո՞ւմ հրեշտակ, մէկ պատիւ է, յարգանք, այն էլ պատկանում է
հերոսին: Ա՛խ լսում ես, լսում ես այն ձայները, որ գոռում

միշտ անընդհատ իրենց անշուք հողաթմբերից, վրէժ, անէծք դաւա-
ճաններին, անէծք անզգայ Հային:

Կա՛րող ես երեւակայել, իմ հրեշտակ, մէկ րոպէով որ ես անցնում
եմ մեր գերեզմանների մօտով, կարծես թէ լսում եմ այն անշուք
գերեզմանների որոնք գոռում են «Մա՛հ բռնակալին, մա՛հ դահիճնե-
րին, հայ երիտասարդներ միք կուրանալ մենք դեռ չենք հանգստացել.
արիւն է հոսում Հայաստանի գետերով, մեր սիրտը դեռ վրէժի կարօտ
է, հանգստացրէք մեզ հայ ժողովուրդը»: Լսի՛ր սիրելիս, դու կ՛ա-
մա՛ղստասցրէք մեզ հայ սէր սէրերից վեհագոյնն է, կայ մէկ իդեալ. որ
մո՛ղսիս որ կայ մէկ սէր որ սէրերից վեհագոյնն է, կայ մէկ իդեալին:

ա՛մէն թշւառ մարդ պէտք է հետեի այդ իդեալին:
ն Եթէ կայ մէկ երջանկութիւն այն էլ՝ հայրենիքի, ազատութեան,
սա՛մանադրութեան, և հաւասարութեան սէրն է, սէ՛ր որ սէրերից
ամէնայնագոյնն է:

— Ո՛ւմ համար ամուսնանամ ի՛մ հրեշտակ, ո՛ւմ համար տուն ու
տեղ ունեմ, ի՛մ համար թէ՞ թշնամու համար:
Լսի՛ր սիրելիս Հայաստանում է՛լ չ՛պղծւած օջախ չ՛մնաց, եկեղե-
ցին եր չ՛մնաց, կոյս աղջիկ չ՛մնաց, փշագան ա՛յն ամէնը, ոտնակոխ
արեւն, հիմնահատակ արին խորտակեցին ա՛յն ամէնը որը՝ պատկա-
նում էր հայ երիտասարդին, որի՞ համար ապրում է ժամանակակից
հոգի մէկ հայ երիտասարդին: Թո՛ղ իմ մայրն էլ Անօյի նման, Չիչօյի նման սե-
երի բտասարդութիւնը: Թո՛ղ իմ մայրն էլ Անօյի նման, Չիչօյի նման սե-
հաղա՛նի, ինձ համար դո՛ւ էլ սե հագիր իմ հրեշտակ, դո՛ւ էլ եթէ
սիրո՛ւմ ես ինձ հարազատ սրտով ապտսիր իմ դալստեանը. եթէ ողջ
մնայե՛մ ես ինձ հարազատ սրտով ապտսիր իմ դալստեանը. եթէ ողջ
դալստե՛մ, ծրագիրը, որի համար դու ես ապաստում:

Օրթ խորդը իրաւ որ հասկացաւ գործի եղելութիւնը նրա սիրտն էլ
վառվառ հայրենիքի կրակով, նրա աչքին երիտասարդը աւելի եւս
կեղեղուր եկաւ, որովհետեւ նա պէտք է ամուսնանայ, ո՛չ թէ սովորական
մար երիտասարդի հետ, որոնք իրենց օրերը, ժամանակները վասնում են
տե շուպութեամբ, այլ մէկ ուրիշի հետ, հայ հերոսի հետ, որի համար
թա՛նգ է, մտնել թշնամու գնդակով, քան թէ մնայ տանը և սովորական եր-
փ կուրցի, ձորերի միջին. քան թէ մնայ տանը և սովորական եր-
ջանկութեան մատնուի այս աղտոտ աշխարհում: Օրիորդը չէր խօս-
ում, այլ լուռ մուշ նայում էր երիտասարդի կրակւած դէմքին, ա-
որի վրայից կարելի էր հասկանալ, փրկո՞ւթիւն, ազատո՞ւթիւն, ա-

օրիօրեք ոչինչ է պատասխանում ու տխուր, տրտում, մօրը բարի գիշեր մաղթելով գնում է իւր առանցնասենեակը, փակում դուռը ու սկսում լալ ու այդ դրութեան մէջ էլ ընկնումէ Մարտիրոսի գիրկը:

Իսկ միւս օրը պատրաստւում էր մի խումբ երիտասարդ, որոնց երեսնին դեռ մաղ էլ չէր բուսել: Իգիթը յայտնում է իւր ծնողներին որ գործով պէտքէ գնայ մի ուրիշ քաղաք մի քանի օր կ'ապակայի իւր հարազատ տնից իւր ծերունի ծնողներին:

Մի քանի օրից արդէն անցնում էր Կովկասեան լեռներով մի խումբ, դա՛ Իգիթի խումբն էր:

Իսկ լուսինը նայում էր երկնքից իւր կեղծ, հեգնական ժպիտով յիշելով խմբապետի անցեալը:

Ահա մէկ բլրակ, երիտասարդները աշխատում էին հասնել այդ բլրակի վերայ. լոյսը բացւելու վերայ էր: Դրանք ցորեկը պէտք է անցկացնէին այդ բլրակի վերայ, նրա խորշերում, որ մարդ չ'տեսնէր, իսկ գիշերը պէտքէ գնային իրենց ծրագրած տեղը: Հեռուից երեւում էր գիւղեր, հայերի ու քիւրդերի խեղճ ու կրակ խրճիթներ որոնց մէջից պլպլում էր ճրագի աղօտ լոյսը:

— Տղերք ասումէ Իգիթը, ձեզանից ո՞րը կարող է գնալ հաց ձարել, շատ քաղցած ենք, գոնէ կշտանանք, ո՞վ գիտէ, միթուքեան մէջ թագաւորողը չարիքնէ, Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել: Լաւ է, հացի պատրւակով գիւղի ճանապարհները աչքի կանցնէք, գիւղի գաղտնիքների հետ կ'ծանօթանաք որպէս զի նեղութիւն չ'քաշենք: Երիտասարդներից երկուսը գնում է հաց ձարելու, իսկ խմբապետը վերցնումէ իւր հրացանը, գնում մի քիչ հեռու ընկերներից, պառկում է կանաչի վերայ: Օրը շատ պարզ էր:

Նա աչքերը յառում է լուսինը, որ կարծես թէ յիշեցնումէ այն տխուր վայրկեանները, այն ցաւալի բոպէները: Խմբապետը յիշումէ այն նւիրական երեկոյն, յիշումէ երգի այն տողերը որ ասում էր սէրդ լինի ինձ խրախոյս, այո՛, ես պէտքէ խրախուսվիմ նրա սէրը յիշելով:

Յանկարծ լուում է գիւղի կողմից հրացանի դրաքոց: Իգիթը կաթւածահարի պէս վազումէ դէպի իւր ընկերները:

— Տղերք, մեր ընկերները պաշարւած են շո՛ւտ դէպի գիւղ, առանց ժամավաճառ լինելու:

Բոլորը մէկէն գրոհ տւին դէպի գիւղ:

Մութ գիշեր էր... Հները սկսեցին ոռնալ, կարծես այդ կենդանիները ուզում էին հասկացնել իրենց ընկեր քիւրդերին՝ այս անակնկալ հիւրերի գալուստը: Միւս կողմից էլ հների հաջոցի ձայնին էլ միացած հրացանների ձայնին, կատարեալ մէկ համերգ էր դարցած: Իսկ բէկը, այդ համերգով խրախուսւած հրամայում էր կոտորել խեղճ ու կրակ գիւղացիներին, բայց ի՞նչու, ի՞նչ նպատակաւ...: Իսկ ինքը բազմել էր գիւղամէջի մէկ ճառի տակ քարի վերայ: Ա. գիւղի ընակիչներին կոտորել էր ցանկանում արիւնհարու բէկը, ո՞վ հրաման ունէր հակառակելու, ո՞վ յանդգնութիւն ունէր, չկատարելու:

Մէկ ձայն էր լսւում, մէկ անուշիկ ձայն որ քարերին նոյն իսկ սարսեցնում էր իւր մեղամախճոտ ձայնով: Գոռում էր գոչում մէկ ծ'րուռի — Աստուած սիրող օգնեցէք, տունս քանդուած են, օջախս պղծում են, իմ դարերով սուրբ մնացած օջախը: Աղձկանս տանում են, Սրբուհի, հողի՛ս, մի գնայ, թող ինձ սպանեն քո տեղը, թող իմ տունս քանդեն, քեզ չ'տանեն: Անգութներ թալանեցէք ինձ, ինչ որ ունիմ տարէք, ձեզ հալալ լինի, միայն իմ նամուսիս մեք կպնի, իմ աղձկանս մեք տանի: Աղձիկ եմ պահել աչքիս լոյսի պէս որ անարէկ բէգին փայլ լինի: Աստուած սիրող օգնութիւն: Աստուած, գոնէ դու խղճա: Գոռումէ խեղճ ծերունին: Բայց ո՞վ պէտքէ օգնութեան հաւանի, որի՞ տուննէ հանգիստ, որի՞ օջախը չ'քանդեցին, որի՞ վաճաճը հիմնահատակ չարին: Եթէ կար մի քանի տներ մոռացւած, չաւերւած, նրանք էլ սպասում էին բոպէ առ բոպէ քայքայման, աւերման:

Յանկարծ տեսնես երկինքը գործեց, փառաւ, կամ մէկ ամպ ձուեց, երկիրը ժաժկ եղաւ, տանտեակ հրացաններ մէկէն արագեցան: Ես Սուրբ Սարգիս Գուգարով ընկան աւազակների մէջ յանու, զի բերին: Մեր հայրուկները, չ'նայելով քիչ էին բայց այնպէս համազարկ տուին որ քիւրդերը կարծեցին թէ մի քանի հարիւր հողի պաշարել են իրենց: Կռիւր շատ տաք էր... էլ միմեանց չէին ճանաչում, այլ երկու կողմից էլ ոգեւորւած կուռում էին: Քիւրդերից մի քանիսը գնում են շան պէս հեւալով ընկնում բէկի մօտ ու սարսափահար ասում, «բէ՛գ, պաշարւացինք»:

«Կրտկ» որոտումէ բորենի բէկը: Սկսում են նորից ոգեւորւիլ, ձայն, աղաղակ, կանանց, և երեկանների ձեչերի ձայները, խառնուած էին միմեանց և թնդացնում էին ամբողջ սարերը ու ձո-

քերը: Քիւրդերը տեսնում են որ իրենց կողմից անընդհատ ընկնում են պիտակելով տեսնում են իրենց վնասը շատ է, թողնում ու փախնում պատերազմի դաշտից, աւարը թողնում են թափթփւած գիւղի մէջ: Քիւրդերից սպանւածների թիւը աչքի ընկնող բազմութիւն էր հազմում, այն ինչ հայդուկներից մէկը, թեթեւ վիրաւորւել էր թեւից:

Երեսասարգները այդ գիւղից վերցնում են իրենց համար հաց ու պանիր գալիս են նոյն բլրակի վերայ նստում և հանգիստ սրբաւոր ճաշում, որովհետեւ առաջի արշաւանքը շատ յաջող էր անցել: Այդ գիւղեր չհանգստացաւ Ա. գիւղը, ժողովուրդը սարսափի մէջ էր: Երկիւղը մահաւան սարսափի պէս տարածւել էր այդ խեղճ ու կրակ գիւղի վերայ:

Իգիթը նայեց երկնակամարին, տեսաւ որ աստղերը ^{չեղ} են իրենց աչիկները մութը հորիզոնի միջից ^{հեռու} նայում են այդ խեղճ ու կրակ գիւղերի վերայ որոնք ^{հեռու} էին կոտորածի թալանի չար ձեռքերից: Իսկ աստղերի աչիկները ինչպէս դաւաճանի աչիկներ ցանկանում հասկացնել գիւղացիներին թէ իրաւացի է, դուք վախկոտ էք, իսկ վախկոտ մարդիկ առ հասարակ զուլումի են ենթակալ դառնում: Իսկ ընտելիւնը, անգութ ընտելիւնը, չէր ցանկանում իւր խաւար վերմակը վերցնել աշխարհի վերայից, այդ խեղճ ու կրակ աշխարհի վերայից, որովհետեւ ամաչում էր երկինքը, ամաչում էր երկրից՝ իւր անգթութեան համար:

Նոյն երկնքի տակ է որ ապրում են բախտաւոր մարդիկ, նոյն երկնքի տակ է որ ապրում է անղգայ և փառամոլ Եւրոպան. եւ նոյն երկնքի տակ է որ ապրում է բուրժուայ Ամերիկան: Այդ բոլորը տեսնում է երկինքը, այդ անգութ երկինքը, որի՝ վերայ է բարդւած միլիոնաւոր թշուառ մարդկանց յոյս: Երբ արեւը ցաւ, ու արիւն կայ աշխարհում, և դու նրանց անխնամ աչքով ես նայում, ոչ զահ պէտք է, և ոչ Աստուած երկնքում:

Բ.

Լոյսը բացեցաւ: Դեռ Ա. գիւղի մէջ տիրում էր անհանգստութիւն. նորից լաց, կոծ, չիւան:

Լսում էր որ քիւրդերը նորից պատրաստւում են յարձակում գործելու, թալանելու: Խեղճ ժողովուրդը սարսափի մէջ էր, սարսափում էին նաեւ քարերը, թիւերը, դեռ արիւնի հոտը չէր կտրւել, դեռ արիւնի հոտը չէր չորացել Ա. գիւղի փողոցներում, եւ ահա պէտքէ նրան յաջորդել մի աւելի մեծ աղէտ, մեծ կոտորած:

Հաւի գլուխը դժւար էր կտրել, քան թէ մէկ հայի գլուխ: Գիւղը այդ սարսափով ընկճւած, մեր հայդուկները սկսել էին իրենց հրացանները մաքրացնել և կարծես թէ սպասողական դրութեան մէջ էին: Խմբապետը, ուղղեց աչքերը դէպի բլուրի ստորոտը և ինչ տեսնէ. գալիս է դէպի իրենց մի դէմք, վազում, հեռում, կանգտեանն. գալիս է դէպի իրենց մի դէմք, վազում, հեռում, կանգտեանն. հանգստանում, նորից հետ նայում, ու աւելի մեծ ուժով վազում, մագլցում է քարերի վերայով: Մօտենումէ դէմքը, մէկ օրիօրը, մէկ հրաշալի գեղեցկուհի, մէկ Սասունցի հերոսուհի: Մագլերը փռւած ուսերի վերայ, մէկ երկար զգեստ հագած, ահա՛ նրա բոլոր հարստութիւնը, որից կարելի էր հասկանալ որ օրիօրը, անկողնի միջից էր փախած: Ճանաչւում էր օրիօրը, բռնում քարերից եւ բարձրանում էր իւր փրկարարների մօտ: Օրիօրը բարձրանում էր և իր հետ բարձրացնում էր իւր անարատութիւնը, իւր անմեղութիւնը, ցանկացել էր իւր պատիւը բարձրացնել բլուրի բարձրութեան:

Այս հանելուկը կարելի էր հասկանալ այսպէս. գեշերը ահազին տեսնելով, չէտոյ, յարձակւած են եղել ի միջի այլոց այդ օրիօրից տան վի, բռնաբարելու հերոսուհու պատիւը: Իսկ օրիօրը փախնում էլպի բլուրը, դէպի իւր փրկարարները:

Չգիտեմ թէ ո՞ր տեղից էր իմացել, որ արծիւը իւր բոյնը շինել էր քարախիւների մէջ, և իր ձագերին տեղաւորել այն տեղ: Հասաւ րդը շնչասպառ մի քանի վայրկեան, ամաչում և չէր խօսում: Յարձակւած էր եկաւ և ասաց. «Նղբայրներ պաշարւած էք, նայեցէք ի միւս կողմում, գալիս են քիւրդերը հսկարների հետ մի»: Խմբապետը նայեց որ ճիշտ և թէ մի քանի վայրկեան

անտարբեր դանւին կորած են յաւիտեան : Քիւրդերը տեսնում են որ խումբը անհերկւղ կանգնած է սարի վերայ, սկսում են հրադանադարկ . բայց մեր երիտասարդների կողմից ոչ մի ձայն : Քիւրդերը բաւական մօտենում են և ցանկանում են որ չըջան կաղմեն, և յանկարծակի բեւ-
րեն, հայդուկներին : Յանկարծ լսում է Իգիթի բարձր ձայնը — Տը-
ղերք կրակ . ու սկսում է կատարեալ կռիւ, պատերազմ : Չնայելով
մեր հայդուկները երեկոյեան կռիւից դեռ չ'հանգստացած յաջոր-
դում է մի ուրիշը որը կարելի է ասել որ աւելի սոսկիւն էր : Իգիթը
նայում տ'անում է որ Ա . գիւղից, գալիս են երիտասարդներ, ծերեր,
պատանիներ, որի ձեռքում հին չախմախի հրացան, որին փայտ,
քար, երկաթ, խածրկաթ, մի խօսքով ինչ որ ընկել է ձեռքերին
առել ու վազել են կռիւ դաշտը, որ թէ՛ աղատեն իրենց, թէ՛ հայ
հայդուկներին :

Բայց ի՞նչ զարմանք : Իգիթը տեսնում է որ իրեն կպած, կռում է
մէկը, կատաղաբար զորում է անյարգ վայրենի քիւրդերին, անխնայ :
Դա՛ օրիորդն էր Սասունցի օրիորդը . քարից ծնւած, և ժոյւից սնունդ
առած . դա Մարօն էր, օրիորդ Մարօն :

Մարօն տեսնում է որ իւր ոտքերի տակ թաւալում է թուրք
զաւթիայի դիակը, որ ընկել էր քաջ խմբապետի հրացանից, ամենայն
ճարակով թեմաք վերցնում է նրա հրացանը ու սկսում
պատերազմել թշնամու դեմ առ դէմ : Այն փառկասուն սեռը որը մի-
այն գիտէ գուրդուրանք, փաղաքշանք, այսօր հրացանը ձեռքին
պատ'րազմում է թշնամու հետ . օգնում է իւր եղբայրներին . այն
կանայի սեռը որոնց միտքիկ կարծում էին թուլամորթ, վախկոտ,
այսօր նրանց սեռից անքահա՛ն ու սարսափի մէջ է ձգել անպատիւ
թուրքերին, և քիւրդերին :

Այն սեռը որ գիտէ միայն սիրելի, կամ սիրել, ա՛յ մոռացած տա-
սիրոյ երջանկութիւնը, սիրոյ յատկութիւնը, ուրտի թոյնը
թափում է իւր թշնամու վերայ, իւր պատիւը պաշտենու, իւր
ցեղակիցների յարգանքը բարձրացնելու մեր աչքին :

Խմբապետը տեսնում է օրիորդի քաջութիւնը անուշաւում,
քաջախելութիւնը, մանաւանդ օրիորդի խրախուսական խորը, որ առ-
ում էր, դուռում էր արեան դաշտում . «Ախպրտ քաջացէք,
եա՛ Սուրբ Կարապետ, տիրամէր դու օգնես : Այս իւր խնդրան-

քի, աղաչանքի խօսքեր չէին, այլ՝ զայրոյթի, հրամայական խօս-
քեր : Քիւրտերը սթափւելով տեսնում են որ իրենք յաջարած են,
սկսում են հետ հետ փախչիլ :

Քիւրտերի վնասը շատ զգալի էր, մօտ վաթսուն հոգի . իսկ հայ-
դուկներից երկու հոգի միայն, եւ երկուսն էլ թեթեւ վիրաւոր-
ւած : Բաւական զգալի կորուստ ունեցան, Ա . գիւղի երիտա-
սարդների կողմից, որովհետեւ փայտով ու քարով զէնքի դիմացը
կանգնելու շատ մեծ ուժ պէտք էր :

Արեան գետեր էին կաղմուել, որոնք յորձանք տալով զորում
էին բլրակի վերայից դէպի ցած, դէպի ձորը ու ողորում նրանց՝
վիրաւորաւորների վէրքերը : Ա . գիւղի կանայք սեւ էին հագել, փե-
տում էին իրենց մազերը : Իսկ բնութիւնը, կարծես զգացել էր այդ
թշուառների դրութիւնը, և իւր անգութ կուրծքը ձգելով, թափում
էր անձրեւի հեղեղ, կարծես ինքն էլ էր լալիս այդ թշուառների
վերայ . կանանց լացը, արտասուքը, և անձրեւ խառնւած միմեանց,
նզովք էին կարդում, անէծք էին կարդում չար թշնամուն, և իրենց
Աստուծոյ գլխին :

Կռիւը հանդարտեց : Իգիթը վերցրեց իւր ընկերներին, ու եկաւ
հանգստանալու . բայց չ'կային թանկագին, և անմահ Յովհաննէս, և
Մէլիք ընկերները, բայց նրանց տեղը կանգնած էր լեռնային ոգին,
քաջ — հերոսահին : Օրիորդը մօտեցաւ վիրաւորաւորներին, որոնք
ընկել էին թշնամու անյարգ գնդակով, մօտեցաւ, մրմնջաց իւր խոռ-
ված չրթունքներով :

«Ա՛խ, Հա՛յի աչխարհ, մենչե ե՛րբ, մինչե ե՛րբ արեան վայր դառ-
նաս :

«Ո՛ւր է վճրել, որ Հայը դառնայ գերի անյարգ չէթանի ձեռ-
քում, միթէ՛ Ասաւա՛ծ, ոչ՛, չե՛մ հաւատար, միթէ՛ Աստուած այդքան
անգութ է, որ իբրեւ ճակատագիր դրօշմել է Հայի ճակատին ստրուկ
խօսքը :

«Ա՛հ, ո՛ւր ես վրէժխնդրութեան Աստուած, եթէ կաս դուրս արի
ասպարէզ, բա՛ց աչքերդ, տես որ մենք ստրուկ չե՛նք, և չե՛նք
ցանկանում աղատութիւնը մուրալ, այլ կուրի վերջանալ, կամ կռուով
փրկութիւն ստանալ» : Խօսում էր օրիորդը ոգեւորւած, իսկ երի-
տասարդները շարած նայում էին լեռնուհու դէմքին, թէ ի՞նչպէս

արիւնոտ մահը որ սարսափելի թեւերով սաւառնում էր, վեր վեր ազդում էր այն խեղճ ու կրակ գիւղերի վերայ, որոնք այդ օրը չ'տեսած բաներ տեսան: Քանի քանի օջախ մարեց, աչք չ'մնաց որ արցունք չ' թափէր, այժմ էլ մի սարսափելի լուռութիւն կար. ոճիրով լցւած խաւարում:

Ա. զիւղի փողոցները, բլուրի վերայ գերեզմանատանը լցւած էին դիակներ... դիակներ ահաւոր ու սարսափելի: Վիրաւորները իրենց աչքերը փակել էին դէպի երկինքը, դէպի անգութ երկինքը և հարցնում էին թէ այսքան աղէտներ ինչո՞ւ եղան, կամ թէ ո՞վ էր մեղաւոր: Մի սոսկում կար այնտեղ, որ թափանցում էր ամէնից քարացած մարդու երակների վերայ: Թշնամիները պահել էին տներում այնպէս, ինչպէս որսի շները իրենց տներում:

Ահա այդպիսի մի սոսկում էր տիրում խաւարում ուր առաջ էր խաղում մեր հայդուկային խումբը, անվախ, աներկիւղ, անցեալը մոռացած:

Դիւղին նոր էին մօտեցել երբ լուսնի մի ձայն, աղաղակ, և այդ աղաղակի հետ բարձրանում էր բոց, կրակի, հրդեհի բոց, որ այրում էր հայերի անշուք խրճիթները: Հայդուկային խումբը խելագարի պէս առաջ էր խաղում, սար, քար, ձոր, չէին նայում դնում են ու գնում, Հեռւից երեւում էին սուերներ, խսիրի նման փռւած. ի՞նչ է արդեօք, ա՜հ փախչում էին... թշւառ ժողովուրդ մըմնաց խմբապետը: Դէպքը վտանգաւոր էր ու սոսկալի:

Յանկարծ լուում է բարձր մի ձայն, գոռում էին հայդուկների հետեւից որ կանգնեն: Քիւրտ զինուորապետի ձայնն էր այդ: «Քիմ սա՛ն» գոռում է զինուորապետը: «—Մենք ձեր աչք հանողներն ենք:» Պատասխանում է խմբապետը զայրացած: «Թէսլիմ, թէսլիմ» գոռում է զինուորապետը: Այդ խօսքին իբրեւ պատասխան խմբապետը գոռում է «—Տղերք կազմ եւ պատրաստ, կրակ:» Կրակ տալով, կռուելով մղում են քիւրդերին եւ թուրք էսկեարներին մինչեւ դիւղ: Դիւղ, միայն անունն էր մնացած, վառւում էր տներ, հարա՛յ—հարա՛յ, ձայների մէջ կորնչում էր հրացանների պայթոցի ձայները: Բացի այդ ձայները, կար մի ուրիշ ձայն եւս որ սարսափեցնում էր արդէն սարսափահար ժողովուրդին. այդ բայդուչի ձայնն էր, որ կանգնել էր գիւղամէջի մեծ ծառի գլխին՝ ողբում էր իւր չարագուշակ ողբը, որ կարելի էր հասկանալ նրա ողբից, զմէլում, զուլումէ սպասում խեղճ ու կրակ հայ գիւղացիներին:

Այդ երեկոյ բաւական կռուելուց յետոյ, քիւրտերը տեսնում են որ հետեւանքը վատ է, փախնում են թողնելով իրենց աւարը: Այն սոսկալի իրողութիւն... Իգիթը տեսնում է որ ինքը մննակ է իւր երկու ընկերներով չկային միւս ընկերները:

«Նրանք էլ ընկել են» ասում է Իգիթը, ու վա՛յ տալիս իրեն գլխին:

Ճարահատեալ Իգիթը վերցնում իւր երկու ընկերներին ու գնում անտառ: Ա՜հ ինչ դարմանք: Իգիթը տեսնում է որ ինքը կամաց, կամաց թուլանում, ընձուռնէ: Ընկերները դալիս են, հաւաքւում խմբապետի շուրջը, եւ սկսում են մխիթարել: Իգիթ, աչքերդ բաց, սիրելի ընկերս, դու չէիր ընկձուռն քո կեանքի մէջ, գլխիդ մատաղ ասում է մի ուրիշը, գոնէ մեզ խնայիր բաց արա՛ աչքերդ: Իգիթը բանում է աչքերը, ցանկանումէ բարձրանալ բայց էլի թուլացած ընկնում է գետին: Ընկերների ուրեմն ե՛ս վիրաւորւած...:

Ընկերները նորից սիրտ են տալիս, խրախուսում: Բայց Իգիթի հոգին դառն էր, սիրտը վրէժով լցւած, նա դեռ մեռնել չէր ցանկանում, չնայելով վէրքը առանց դարմանի հետզհետէ վատանում էր, բայց ո՞ր տեղ պառկեր հանգստանար, ո՞վ պէտք է դարմաներ նրա վէրքերը, մանաւանդ քաղցած ծարաւ:

—Այն երանի թէ մեռնէի, երանի թէ այդ գնդակը կուրծքիս կպնէր, արդէն վերջացած կ'լինէի. բայց հիմա սարերի դուշին, ձորերի միջին գաղանների փայ պիտի դառնամ: Այն, մայր իմ հաւաքառաւ, ո՞ւր ես ո՞ւր, սիրտս խորովի անունդ յիշելով:

Ի՞նչ անէր Իգիթը, ո՞ւր գնար, արեան գետեր էին կաղնել այդ գիւղում: Մարդկային արիւնի հոտը, արեան ձայների հետ խառնուած ապականել էին օդը, միայն գալիս էր հեռու գիւղից՝ շներ հաջողի ձայնը, կուլի ձայնը, որոնք մարդկային դիակների վերայ կռւում էին, իրարու բերնից քաշքշելով, իրարու գլուխում էին, վերջապէս Իգիթը ուշքի եկաւ.— Ընկերներ, օրիորդն էլ ընկաւ, Կարօն էլ ընկաւ, ա՛յն այս լի՛ն բաներ, գոնէ կարողանայինք դռնել դիակները այն մարտիրոսների, տեսնէին դոնէ վերջին անգամ. Աստուած, դու էլ գութ չունիս, դու էլ ես օգնում զօրեղին, ուրեմն

ամէն ժամանակն էլ անդօրն է մեղաւոր:» Այդ խօսքերին, միայն գիշերային չար ոգիներն էին պատասխանում, դո՛ւ էլ ընկար սիրելի Իգիթ դու էլ: — Ընկերներ քաղցած եմ ինձ համար կարո՞ղ էք հաց ձարել, այնպէս էր կանչում ընկերներին, որ կարծես թէ մի քանի հարուր հոգու սպասելիս լինէր:

Ընկերները մի ակնթարթում թռնում են տեղներից ու գնում մօտակալ գիւղը, մի քանի ժամ դռները ծեծում, գիւղացիներից ոչ մէկը դուռը չի բաց անում, որովհետեւ չ'տեսնած աղէտ ու դուռում տեսած այդ խեղճ ու կրակ, և գիւղը: Վերջապէս մի քանի տներից հաց չեն կարողանում ձարել, որովհետեւ հաց չէին տալիս հաց-դուկներին, իրենց թշնամի էին կարծում. ճարհատեալ, հայ երիտասարդները գնում են մի քիւրդի տուն, ու յայտնում որ իրենց տները քանդեցին, թալանեցին, երեխաները քաղցած մնացին, ի սէր Աստուծոյ մէկ ճար, մէկ կտոր հաց:

Բայրի քիւրդը տալիս է մի քանի թոնրի հաց և մի քանի կտոր պանիր. երիտասարդները խորին չնորհալպութեամբ հեռանում են բարի քիւրդի տանից: Գիւրդը, որ մի քանի ժամ առաջ, հայի աբխնն էր ծծում, երկու ժամ վերջը, ցանկանում է օգնել, թշուառին, քաղցածին: Երիտասարդները հեռանում են և գիւղից, գալիս Իգիթի մօտ: Իգիթը պառկած էր աչքերը ծածկած. նրանք կարծում են թէ քնած է, բայց քնած չէ՛ր, Իգիթը մտածում էր, լո՛ւս, մօռնջ. մութ գիշեր էր, բայց աչքերը, նայեց երկնքին իւր անդօր աչքերով, և տեսնում է թէ երկնքի փոքրիկ կախարդիչ աշխիները ինչպէս են նայում իւր վերայ և միմեանց հետ խօսում, փախում: Մէկ էլ տեսնես աստղիկները գալիս են իրարու մօտ, հաւաքւում, տեղից փախւում գնում աւելի հեռու մի աստղի մօտ ու յայտնում որ չափաւոր կրակ է ընկել. այլու՞մ է նայի՛ր, նայի՛ր և ա՛յն հերոսին, որը ուժաւաղ է եղած, արխաւքամ լինելուց: Իգիթը փախւում է ինքն իրեն, խօսքը ուղղելով դէպի աստղերը. «անգո՛ւթներ դուք այն ժամանակն էլ էիք նայում ինձ վերայ, նայում էիք մեր սուրբ սիրոյն և հիմայ էլ էք նայում լո՛ւս մօռնջ, և անհոգ, յիշել տալով անցեալը, այն ներսական անցեալը, այն պատմական անցեալը:»

Յանկարծ լսւում է մէկ հրացանի ձայն, բայց Իգիթը նայում էլ նայում: Տանջւում էր հերոսը ընկած այդ բլրակի վերայ, չա՛

մտքերը պաշարել էին նրան, բայց ի՞նչ անել, քանի որ վիրաւորւած էր, վէ՛րք, որի պատճառաւ, հազարաւոր մարդիկ գերեզման են մտել: Մէկ էլ լսեց հրացանի ձայն: Վեր կացաւ Իգիթը վերցրեց իւր հրացանը, ցանկանում էր ելնել, գնար այդ աւազակների առաջը կրտսեր, բայց ոտքերը չէին ցանկանում հնազանդիլ հերոսին, նորից գլորւում էր ցած: «Ընկերներ» դուռում է մի քանի անգամ հերոսը, բայց ընկերները հրացանները կպցրած կուրծքներին, ամուր բռնած ձեռքով, անուշ քունի մէջ էին ընկել. որովհետեւ անընդհատ կռիւ-նեցից, բոլորովին յոգնել էին, կտրիչները:

Չ'խօսեց հերոսը. նորից ականջները սրեց դէպի ա՛յն կողմը, որ կողմից որ գալիս էր հրացանի ձայնը:

Իգիթը յիշեց, յիշեց այն տաք կռիւները, որ ինքը գլուխը կորցրած ընկել էր թշնամիների հետեից, յիշեց նաեւ որ մէկ տաք բան կպաւ իրեն, վիրաւորեց ոտքի ամենավերից, որ ծակելով անցաւ երկու ոտքերից միջից, ամորձիքների մօտով, յիշեց այն պաշտելի հե-րոսունին որ ընկաւ և գիւղի կռիւներից: Նա անցեալը յիշելով, վեր էր թռչում իւր տեղից, առնում հրացանը, բայց էլի ընկնում ցած, վերջին յուսահատութեամբ կամաց, կամաց, հեռացան այն բուրդը, այն բոլոր պատկերները իւր աչքից. մնաց միայն մի պատկեր, մի չքնաղ կոյսի պատկեր, որի գծագրութիւնը ամենահամեստութեամբ պատկերացած էր նրա առաջ, նա յիշեց օրիօրդի այն խօսքերը որ ասաց նա, այն մեռելային դրութեան ժամուն, որ պէտք է բաժանւէին միմեանցից «Եթէ գնաս, էլ չ'դա՛ս, եթէ սպանւ ե՛ս, եթէ բանտարկւե՛ս, ի՞նձ որին ես յանձնում անգութ...»: Նա ցանկանում էր էլի մի քանի վայրկեան պահել նրան իւր յիշողութեան մէջ: Նա ցանկանում էր վայելել անցեալի փառքը իւր յիշողութեան աշխարհում: Չա՛ն էլ երկնային պարգև էր որ նա ցանկանում էր վայելել տարա-բախտ հայրենիքի սեղանում, փրկութեան սեղանում:

Յանկարծ, խեղադարի պէս վեր թռաւ տեղից ու բարձր ձայնով արտասանեց. — Մի անիծիր ինձ իմ հրեշտակ մի անիծիր, այլ օրհնիր: Ես քեզ մի այնպիսի սրտով եմ սիրում որ չէր կարող սիրի ոչ մի անհատ այդպիսի մեծ սիրով: Յիշի՛ր, յիշի՛ր ինձ, և յոյսդդ մի կտրեր ինձանից, եթէ բախտը ժպտաց երեսիս, եթէ առողջանամ, եթէ վերադառնամ, մենք կ'ուրախանանք այս խարդախ աշխարհում:

աղօթի՛ր, իմ հրեշտակ, աղօթի՛ր, առ այժմ հեռացիր իմ աչքից, իմ երեւակայութիւնից. մնաս բարեաւ :

Այն երիտասարդը որ միայն սպանել գիտէր, այն երիտասարդը որ միայն թշնամուէն ահ ու սարսափի մէջ ձգել գիտէր, արտասուքը աչքերից հեղեղի պէս թափուում էր ինչպէս մի փոքրիկ երեխայ : Այնքան արիւնաքամ էր եղել, որ բոլորովին ուժասպառ եղաւ նա, և իւր մօլամաղձոտ ձայնի մէջ լսելի էր լինում այս խօսքերը. — մի անիծեր ինձ, իմ հրեշտակ, այլ օրհնիր :

Լոյսը բացւելու վերայ էր, գալիս էր ձիու ոտքերի ձայն, «Հէյ, հէյ», դուռում է քիւրդ աւազակը. պատասխան չկայ, միայն իւր վայրենի ձայնի արձագանքն է լսուում : «Հէյ, հէյ» կրկնում է աւազակը, էլի պատասխան չկայ : Աւազակապետը կարծում է թէ գողանանք են հաւաքել և «Գեաւուր»ների դիակներն են անուշանում : Քիւրտը մէկ անգամ ձգում է իւր հրացանը, ու շարունակում իւր ձանապարհը : Բայց անյարգ թշնամու գնդակը, գուր չէ վրիպում... Իգիթը կանչում է իւր ընկերներին. — Ընկերներ, արթնցէ՛ք, արթնում է ընկերներից մէկը, բայց միւսի անունը որ Մասիս էր (կեղծ անուն) պառկած էր անշուշտ... Այստեղ նորից կրնում եմ իմ սիրած խօսքերը. եթէ անդօր է այս Աստուածը աշխարհում, ոչ Դան պէտք է, և ոչ Աստուած երկնքում : Մի քանի վայրկեանից յետոյ Իգիթը գտնուում էր մէկ բարեպաշտ մարդու տան, որոնք դարմանում էին նրա վէրքերը :

Խրճիթում պլպլում էր ճրագի ազօտ լոյսը, բարեպաշտ մարդը, կուայել էր Իգիթի դժգոյն դէմքի վերայ եւ նայում էր ագահութեամբ «Այն շատ երիտասարդ է» ասում է ինքն իրան այդ բարեպաշտ մարդը : «Ձուր լսում է հիւանդի ձայնը» : Բարեպաշտ ծերունին ջուրը գաւաթով կպցնում է հիւանդի չորացած շրթուքներին :

«Ես... որտեղ եմ...» «Բարեկամի տան, սիրելիս, բարեկամի» : «Բարեկամ... չկար... այս... գիւղում... ու... զարկեցի... հացի... հաց... չ... տւին անիրաւներ... ան... խիղճներ... իրենց... համար... իրենց... համար... էլի... չեն հասկանում... անիրաւներ... «Մի կտոր հաց չեն տուել, մրմնջում էր ծերունին : Իսկապէս անիրաւներ են եղել» :

«Ընկերներս... ես... վիրաւորւած... թռչուն... եմ... երա...

մակից... բաժան... ւած... ինձ... վիրաւոր... բեցին... հեռու... երկրից... եմ... հեռու... էլ չեմ կարող... գնալ ընկան... ընկերներս... յաւիտիական... ցաւը սրտերին... անէծքը... չրթունքներին :

Դ.

Բայց ո՞վ էր այդ բարեպաշտ մարդը որ այդ հերոսին տարաւ իւր տունը, իւր օջախը, և ցանկացու իւր պատեական յարկի մէջ բժշկել այդ աղատութեան մարտիկին : Դա Հայրապետն էր Խ. գաւառի ծնունդ, և իւր կեանքը անց էր կացրել բարեգործութեամբ : Գիւղացիք նրան ասում էին բարեպաշտ Հայրօ : Անա այդ մարդը որ եկել էր միւս օրը իւր աղգականի դիակը այդ բլուրի վրայ գտնելու փնտուելու : Չկարողացաւ, չկարողացաւ գտնել իւր աղգականին, տեսաւ որ մէկ երիտասարդ ընկած է կանաչների մէջ, հասկացաւ որ այդ վիրաւորը սովորական վիրաւորներին չէ նմանում, փամփուշտները խաչաձև ձգած, որ կազմում էր երիտասարդի կուրծքի զարդը : Մօտեցաւ, «Վա՛հ իմ աչքի լոյս իմ արեւ հերոս, չլինի դու ես Իգիթ ասած քաջը որ մեր դաշտում, սարերում, գիւղերում ահ ու սարսափ ես ձգել : Ես քեզ պէտք է տանեմ իմ տունը իմ յարկի տակ, իմ անշուք խրճիթում, կամ քեզ կ'առողջացնեմ կամ քո պատճառաւ իմ ծերացած մարմինս, ծերացած հոգիս պէտք է վտանգի ենթարկեմ : Վերցնում է հերոսին, դնում մէկ տեղ պահում, մինչեւ երեկոյ մութը ընկնելուն պէս, բերում է մէկ կողով, դնում մէջը ու տանում իրեն ^{անշուք} պատւիրում է իւր հարսին, խաթուհին : Եր լաւ նայեն ու առողջացնեն : Անբողջ երեք ամիս պահում են հերոսին, առողջացնում նրա այնքան վտանգաւոր վէրքերը՝ պառաւական դեղերով և պառաւական բժշկութեամբ : Բաւական առողջացել էր Իգիթը : Տանից դուրս էր գալիս քիւրտական տարաւով, գնում դաշտերը, լեռները, հերոսական փորձեր կատարում որ տեսնի թէ արդեօք վէրքերը բոլորովին անցո՞ւն, ի՞նչ դեռ նեղութիւն կը պատճառեն նրան : Տեսաւ որ էլ վտանգ չկայ իւր վէրքերից, գնաց Դաւաթիկ, հաւաքեց բաւական ընկերներ : Մէկ գիշեր հիւր մնաց այն տեղի Տէր

Գաբրիելի տանը, որ գտնուում էր Փուխ թաղում, ուր եւ ծանօթացաւ դաշնակցական ընկեր, Սասունցի Մ. Ռչդուռնուն:

Աշնային սկիզբներ, Իգիթը հաւաքուում է նոր զինւորներ ու պատրաստուում է նորից յարձակում գործելու: Լսուում է որ քիւրդերը պէտք է յարձակում գործեն Խ. գաւառի վերայ. պէտք է աւերեն Մշոյ դաշտը: Նորից լուրեր, չարագուշակ լուրեր:

Տղերք, ասուում է Իգիթը, վաղը պէտք է գնանք Մուշ — այն պաշտելի վայրը, և օգնութեան պէտք է հասնինք մեր եղբայրներին համաձայն էք թէ ո՛չ: Բոլորը համաձայնութիւն են յայտնում: Ուրեմն առաւօտեան անպատճառ պէտք է արշաւենք...:

Աշնանային գիշեր էր. բաւական ցուրտ: Տեղ տեղ երևում էր նոր եկած ձիւնը, որոնք լուսնի շողերի տակ գոհարի քարերի պէս պսպղում, ու պլպլում էին: Հայդուկային խումբը առաջ էր շարժւում ուրախ առանց երկիւղի: Ահա մէկ մեծ ձոր, և այդ ձորի մէջ նըստած է հովիւր ու իւր բլուրով երգում մի մեղամաղձոտ երգ: Իսկ ոչխարները այդ ձայնի ազդեցութեան տակ, ուրախանում, զլուխները կախ ձգած, մոռացել էին իրենց որոճը ու եկել հաւաքւել էին չորանի գլխին: Տղերք, ասում է Իգիթը մենք սրանից էլ լաւ տեղ չենք գտնի, եկէք հանգստանանք, մի ժամ դռնէ, ու այնպէս շարունակենք մեր ճանապարհը: Դադարում է հայդուկային խումբը. նըստում են խոստ կանաչի վերայ, ու աչքերը, ականջները ուղղում դէպի այդ մեղամաղձոտ ձայնը: Յանկարծ հովիւր ձգում է բերնից իւր «բլուրը» (Սրինգը) հէյ — հէյ — հայ — հայ, գոռալով, հաւաքում չներին, ու գնում, վազում դէպի ձորը: Այդ տեսարանից պարզ երևում էր որ դայլ էր ընկել ոչխարների մէջ:

— Տղերք, ասում է Իգիթը. այս նշանը լաւ նշան չէր վերկայէք գնանք, անպատճառ մէկ վտանգ կայ այն խնկ ու կրակ գաւառի վերայ: Եւ Սուրբ Կարապետ գոռային, ու սկսեցին շարունակել իրենց ճանապարհը: Դա՛շտ, անծայր դաշտ: Ո՞ր կողմէ նայիս մոռելութիւն է տիրում դաշտերում, շատ տեղ մարդիկ վախեցել են որ դուրս գան ու տէր դառնան իրենց ցանքին: Յորենները, չորացել են և գլուխները կախել էին, միայն լորը, եւ դաշտային թռչունները տիրացել էին այդ անտէր դաշտին:

Լուսինը ի՛նչպէս քսանը հինգ տարեկան երիտասարդ լուսաւորել

էր իւր սիրած աշխարհը, և լուսնի լոյսով կարելի էր նշմարել մէկ կռիւ, կեանքի և մահու կռիւ: Ոգնին իւր քնից ելած գնացել էր օձի բունի մօտ մարազ էր մտել, յանկարծ օձը սողալով գալիս է որ մանի իւր բոյնը, ոգնին բռնում է նրա պոչից, օձը շատ է աշխատում որ ազատւի, բայց չէ կարողանում: Օձը պտոյտ է անում, հաւաքւում իրար վերայ, իրեն վերցնում իւր ամբողջ մարմնով ու ժով ձգում ոգնու վերայ, բայց փշերը չեն թողնում որ խայթի ոգնուն որ ինքն էլ ազատւի: Այնքան իրեն խփում է ոգնու փշերի վրայ, որ անշնչացած ընկնում է գետին:

Այս ամբողջ տեսարանը տեսնում է խմբապետը ու զլուխը շարժում: Այս տեսարանն էլ գէշ չէր ասում է խմբապետը, ուրեմն շտապենք որ քանի լոյսը չէ բացւել: Ահա՛ և Խ. գաւառը: Իգիթը արդէն ծանօթ էր այդ գաւառի հետ որովհետեւ միւսնոյն գաւառում էր որ ինքը մէկ սոսկալի անցեալ ունեցաւ:

Լսումէ նոր դազանի որջից նոր «Ֆէրման» է դուրս եկել, հրամայելով որ կոտորեն Հայերին: Կարծես թէ քիչ էր այնքան արիւնը, ցանկանում են որ Հայի գոյութիւնը կտրեն Հայաստանից: Այդ ժամանակներումն էր որ հիւսիսային մեծ մարդակերի պալատից հրաման էր ուղղւած ամէն կողմ, որ ասում էր «Հայաստանը մեզ հարկաւոր է առանց հայերի»: Այդպիսի մէկ կոչ էլ ուղարկել էր մարդակեր Համիդը: Իսկ Համիդը խրախուսւելով իւր Նիկոլ եղբորից ձեռք ձեռքի տալով կոտորում էին խեղճ Հայաստանը:

Խ. գաւառի մէջ, ուղարկւած էր մի քանի վաշտ զօրք, որ կարողանան բռնել ապստամբներին: Կէս գիշեր էր. ոստիկանները, քուրդերը միացած զօրքերի հետ սկսեցին կոտորել, կոտորել դռներ և դուրս մտնել. մահուկներին, ծերերին, պառաւ կանանց կամ պարտաւոր մորթում էին տեղն ու տեղը, կամ գետին էին քանդում, հօր էին փորում ու ողջ ձգում այդ տարաբախտներին հորերի մէջ: Անցնում էր մի քանի օր, դեռ հօրերից ձայները գալիս էր. որոնք տքնում էին, որոնք գոռում էին, մի խօսքով տեսնողի վերայ շատ վատ ազդում էր այդ վայրենի տեսարանը: Իսկ օրիորդներին կամ հարսներին, կամ լլկում էին իրենց ծնողների, ամուսինների առաջ, կամ քաշում տանում էին չուրըր, դաշտերը, ու իրենց բիրտ դազանային կիրքերին հագեցում էին տալիս:

Մեր ֆիդայական խումբը, որը բաղկացած էր երեսուն հոգուց, տեսնում են այդ եղբերական գործերը, չեն կարողանում երկար սպասել հանդիմանալ: Տղերք, գոռում է Իգիթը, էլ ինչ էք սպասում. սրանից էլ աւելի զուլում կա՞յ արդեօք: Շտապե՛նք, օ՛ն, յառաջ»: Այս հրամայական խօսքերն էր...: Բոլորը մէկէն գրոհ տւին դէպի գիւղ. սկսեց ընդհարում. այս ընդհարումը աւելի սոսկալի էր, քան թէ անցեալ ընդհարումները. ի՞նչ անէր այս խեղճ հայդուկա՝ յին մի փոքրիկ խումբը, մի քա՛ի վաշտ զօրքերի և քիւրտերի դէմ: Ընկերներէրը միայն ողջ մնաց մեծ հերոսը, քաջ Իգիթը, նա էլ որ տեսաւ մնաց ինքը մենակ, ընկերները բոլորը ընկան, ինքը փախաւ դաշտը, և մի ուրիշ ճանապարհով եկաւ բարեպաշտ Հայրոյի տունը:

Հայրոյնք, դուռը փակել, և կծկւել էին տան միւս անկիւնում, և սպասում էին այդ նոր զուլումին: Յանկարծ լսում է դռան ձայնը. «Ո՞վ էք հարցնում է ձերունին» ես եմ Հայրօ. ես եմ» «Ի՞նչ ո՞վ ես և ի՞նչ ես ուզում մեղանից, մենք արդէն քն՛լ ենք»: «Իս եմ Հայրօ. Իգիթը»: Բարեպաշտ մարդը հէնց որ լսում է Իգիթի ձայնը, ուրախացած դուռը բանում ներս է առնում իւր սիրած հիւրին:

— Ո՞ւր էիր այսքան ժամանակ, Իգիթ ջան մեզի մոռցա՞ր, էս ի՞նչ զուլում է որ Աստուած մեր գլխին է բերում:

— Ես Հայրոյ, եղբայր գնացել էի Դաւուրիկ, երբոր լսեցի Խ. գաւառը վտանգի մէջ է, հաւաքեցի իմ խումբս մօտ երեսուն հոգի, յարձակւեցայ թշնամիների վերայ, ընկերներս ընկան, ես միայն մնայի և դաշտի ճանապարհով փախայ եկայ ձեր օջախը, գոնէ եթէ սպանւիմ թող ձեր նւիրական չէնքի մէջ սպանւիմ: Ես գիտեմ որ ձեր տուն էլ կ'ենթարկւի թալանի. գոնէ իմ կարեաց չափ հեր տունը կ'աւանդանեմ: Մի քանի վայրկեան տիրել էր լուռութիւնը: Իգիթը ընդհատելով լուռութիւնը ասաց. Հայրոյ եղբայր փանդուշտ տւի՛ք թէ ո՛չ: Մինչև այդ ժամանակ որ լուռ էր նրա Հարս խաթունը մէջ ընկաւ եւ ասաց. «Բո փանդուշտներն է որ մենք պահել ենք մինչև հիմայ:

— Քա՛նի հատ կը լինի: «Սաքսան հատ կարելի է թէ կը լինի: — Շատ լաւ ասում է Իգիթը. խաթուն քոյրիկ, դու կառնես կը պատրաստես այս երկու հրացանը, երբ որ կը գան ձեզ թալանելու:

դու կը լեցնես հրացանը ես կը պարպեմ վերաները տեսնենք թէ ի՞նչ կը լինի վերջը: Սրանք այսպէս պատրաստութեան մէջ էին, որ լսում էր ձայներ, աղաղակներ, հրացանների պայթոցներ, չների եւ քրդերի ձայներ, մի խօսքով դժողք էր դարձել այդ գիւղը, երկնքից կրակ էր թափում, գնտակները կարկուտի պէս թափւում էին այդ խեղճ ու կրակ գիւղացիների գլխին:

Հայրոյի թոռները, Արմենակը, և Չաքէլիկը, գնացել ու կծկւել էին պալ թոնրան շրթին ու նայում էին մօր երեսին որ կծկւած է որ դռան հետեւին ու լայ էր լինում: Մարէ ինչո՞ւ կուլաս հարցնումէ Արմենակը ի՞նչ կայ որ:

Մարէ մեզի է՛լ պիտ մարթեն հարցնում է Չաքէլիկը: «Ձէ՛ չէ՛ գաւառներս մենք կը թողնե՞նք որ ձեզ մորթեն, մենք չենք թողնի գաւառս մի վախենաք»: Խաթունը ինչքան որ ցանկանումէ չլալ, բայց չէ լինում: Յանկարծ արտասուքի մէկ կաթիլ ընկնումէ Արմենակի երեսին: Արմենակը նայում է մօրը, ու հարցնում, մարէ դու որ կուլաս, ես էլ կը վախնամ, չէ որ դու խօստացար չլալ ասումէ Չաքէլիկը: Իսկ Իգիթը հրացանը առած, սպասում է գոմի դրանը: Յանկարծ ձեծեցին գոմի դուռը. ոչ մի պատասխան չկայ, «Դուռը բացէք» գոռում է գաւթեան: Ո՞վ էք գոռում է Իգիթը ներսի կողմի: «Դուռը բա՛ց չո՛ւն, դեռ համարձակո՞ւմ ես հարցնելու թէ մենք ով ենք»: Դրան իբրեւ պատասխան, Իգիթը գոռում է, «Խաթուն դու հրացանը լցրու» ու ինքը սկսում է ներսէն կրակել: Խեղճ ձերունի հայրօն, առնելով իւր երկու թոռներին գնացել կծկւել էր գոմի անկիւնում, ու երախաներին պահել խոտերի մէջ: Փաշան տեսնում է որ չի կարողանում գլուխ հանել, հրամայումէ այրե՛, գոմը: Դոմը այրւումէ, իսկ այս անուրի մուխի մէջ լսելի էր լինում, Իգիթի բարձր խօսքերը. «Խաթուն փամբուշտ տուր»:

Երբ որ ծածքը պէտք է քանդէր, յանկարծ մէկ կայծակի արագութեամբ, քանդում է հարեանի տան պատը, խաթունին ու Հայրոյին հանում ափսոսելից երախաների հետ միասին, ու ինքը, եւս սուրբ Սարգիսը պոռալով դուռն է գալիս քանդւած գոմի մէջից երեսը մօւր, որ կատարեալ սատանայի կերպարանք էր դարձել, ու փախնում, հրացանը անընդհատ պարպելով: Թուրք խուժանը ընկնում է Իգիթի հետեւից և աղատւում է Հայրոյի տունը թալանեց: Լոյսը

բացակայում էր: Իգիթը փախնում է և ճանապարհին բարձրանում մի մեծ ծառի վերայ: Քիւրդը զինւորապետը տեսնում է որ չեն կա-
րողանում նրան բռնել, կարգադրում է որ տասը հոգի սպասի ծառի
տակ: Կամ հրացանադարիկ անեն եթէ կարողեն, կամ թէ աշխատեն
բռնեն և յանձնեն իրենց:

Այդ ժամանակ որ ծառի վերայ բարձրացաւ Իգիթը, երեք
մարդ և եօթը ձի սպաննեց ծառի վերայից: Իգիթը իջաւ ծառից,
կարծելով թէ ոչ ոք չկայ, և վտանգ չէ սպառնում իրեն, ուրախ
ուրախ գնում էր, յանկարծ պաշարեցին այն տասը հոգին, որ սպա-
սում էին նրան ճանապարհին: Իգիթը քաջի պէս, ետ սուրբ Կա-
րապետ գողալով հրացանը պարպելով դնաց դէպի մօտակայ ջրա-
ղացը: Երբ որ պահակախումբը յարձակեց որ բռնի, Իգիթը իրեն
ձգեց ջրի ամբարի մէջ. և անիւների հետ բարձրանալով կանգնեց
ուղիղ այնտեղ որ ջուրը գալիս ու ողողում էր նրա երեսը: Քիւր-
տերը ներս խուժեցին բայց ի գուր... չկարողացան այն տեղից էլ
բռնել. ստիպեցան հետ դառնալ, և առարկեցին թէ Շէյթանը է
այդ երիտասարդը:

Այդքան ընդհարումներից ողջ մնաց Իգիթը և գնաց քիւրդի
գիւղ, եւ առժամանակաց հովիւ դարձաւ այդ գիւղում, որ առանց
կասկածի կարողանայ նորից խումբեր պատրաստել: Իսկ պարսպ օրը
գնում էր իբրեւ ման գալու, բայց գնում էր ընկերներ կազմակեր-
պելու, ճանապարհներ սովբելու, ծանօթանալու գիւղերի ճանապար-
հների հետ, լեռների, դաշտերի հետ:

Այդ գիւղը անբողջ երկու օր հարստահարութեան ենթակայ դար-
ձաւ:

Կողոպտեցին ամբողջ գիւղացիներին, պղծեցին եկեղեցիները,
ամհանուելի կեքպով, չարչարանքով, սպաննեցին Քահանային:
Մի խօսքով այն չէն գաւառը աւերակի դարձրին, ուր մարդիկ նըս-
տում էին իրենց կործանած, քար ու քանդ եղած օջախի վերայ ու
ողբում: Բացակայում էր խիղճը, գութը, մարդիկ մարդկանց էին
աւտում:

Ե.

ԿՈՎԵԱՍՍԻ ՀԵՐՈՍՈՒ ՀԻՆ

Կէս գիշեր էր: Վ. Գիւղի ճեմելիքում էլ ոչ մի մարդ չէր
մնացել, բացի գիշերապահներից և ոստիկանական պահակախումբից:
Ամէն տան հանգստութիւն էր տիրում, բացի Տէր, Ա...յի տունը:
Տէրտէրի տանը մէջ հանգստութիւն չկար, միշտ անախորժութիւն
էր պատահում, իրենց աղջկայ — Օրիօրդ Վարդուհու հետ:
Օրիօրդ Վարդուհին սեւ էր հագել ու սպասում էր իւր հերոսին,
իւր սիրած կտրիճին, որ գնացել էր հեռով, շատ հեռով, դէպի
Դաւորիկ, դէպի Սասուն, դէպի Մուշ: Այն ժամանակ այս երեք
հաճանգները արեան երկիր էր դարձել, այդ ճանապարհները միայնակի
ճանապարհներ էին որ գնացողներից շատ քիչերն էին ետ գալիս:

Ամեն տեղ թագաւորողը մահն էր, տխուր դժնգակ մահը:
Ամեն քարերի տակից, թփերի ձայնից կարծես լսում էր գիշերային
չար ողինների ձայն, ո՞վ սիրտ ունէր գիշեր ժամանակ այդ կողմերով
անցնել, ո՞վ կը յանդգնէր իւր կալուածքների, իւր ինչքերի տէրը
դառնալ. ո՞վ, կը համարձակուէր իւր ընտանեաց, իւր օջախի, իւր
քարուքանդ եղած վաթանի տէրն դառնալ, կամ նրա պատուի,
նամուսի վերայ մտածել:

Ահա՛ մի այդպիսի սոսկ ժամանակներում էր որ գնացել էր այդ
անդառնալի ճանապարհով օրիօրդ Վարդուհու սիրածը, նրա ապա-
ղայ ամուսինը՝ թողնելով օրիօրդին սպասողական դրութեան մէջ,
աչքը ճանապարհում: Մանաւանդ այդ հերոսի ծերացած ծնողները...
Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ էր նրանց դրութիւնը, նրանք էլ իրենց
փ...քը առնում էին նրա, սիրած օրիօրդից: «Ախ, քուսնամ ես
ասում էր հերոսի մայրը, ես տեսայ, ես՝, այս կուրացած աչքերովս,
թէ ի՞նչպէս իմ կտրիչ դաւակի և օրիօրդ Վարդուհին խօսում էին
միմիանց հետ, համբուրում էին, ախ երանի, հազար երանի, ա՛յն
վարկեաններին, եւ երբ որ ինձ տեսան, վախկոտ նապաստակների
պէս սկսեցին փախնել, բաժանել միմիանցից: Ախ Աստուած էլ պէտք
է տեսնեմ, էլ պէտք է զգամ որ ես էլ մէկ կտրիճի մայր եմ, թէ
կուրանալով, լաց ու աղաղակներով, իմ մինուճար որդուս փախա-

քով պէտք է հոգիս աւանդեմ: Ո՛չ, ես յոյս ունիմ, ես երազ եմ տեսել, ես հարցրի գրբացին, նա ինձ ասած՝ «մի մոռա՛ծիր մայրիկ, քո որդին կգայ շատ շուտով, եթէ քո որդին չգայ, ես այսուհետեւ թուղթ չեմ բանայ, եւ իմ անունը կ'ջնջեմ այս պատւաբեր անունից» : Ահա՛ այսպէս, միշտ այս գրութեամբ էր, որ ապրում էին հերոսի ծնողները, և հաւատում, գրբացների, ժամի, մոմի, և տէրաէրնների խօսքերին :

Շատ նախանձեղի չէր նաեւ օրիորդ Վարդուհու դուռթիւնը : Երեկոյ էր . ամէն մարդ իրենց տանը , անող խնջոյքներով էր զբաղւած , իսկ օրիորդ Վարդուհին տանլուում էր անկողնի մէջ : Նրա քուռը չէր տանում , նրա միտքը սլանում էր հեռու , շատ հեռու , դէպի Հայաստանի խորքերը , նա մի վարկեան իրեն երեւակայում էր արեան դաշտում , զէնքը ձեռքին կռւում էր թշնամու հետ , օգնութեան էր գնում իւր սիրածին , իւր հոգու հատորին :

Լինում էր ժամանակ որ նա իրեն գտնում էր իւր սիրելու մօտ, խօսում էր, որ ուրախանում նրա հետ մէկ էլ խելագարի պէս տալիս էր մի անուն, որ նրա համար սուրբ էր, նւիրական էր. «Այս պաշտելի արարած ո՛ւր ես, ո՛ւր. միթէ չե՞ս խղճում վերաս, միթէ չե՞ս յիշում ինձ, որ քո պատճառաւ. քո բուռն սիրոյ պատճառաւ հանգրատութիւն չունիմ: Այն անգո՛ւթ, քանի մարդու թշուառութեան պատճառ դարձար: Ա՛հ, ի՛նչ ես դու սէր, ինչո՛ւ մտար սիրտս, տանջում ես ինձ, մաշում. ինձ սէրը ծանօթ չէր բնաւին, հանգիստ ու խաղաղ էր իմ հոգին, իմ մատաղ սիրտս հրով վառեցիր, ինձ, խեղճիս համար տանջանք նիւթեցիր:

Նրա մտքովը անցնում էր չատ բաներ «ինձ թունաւորե՞մ արդ-
եօք, ո՛չ, աւելի լաւ է գնամ, գնամ նրա հետեւեւից հարազատ եւ
անբիծ սէրը այս է պահանջում:

Գնահատման, եթե ողջ գտայ, կը վերադառնանք միասին իսկ եթե
ես էլ ընկած լինի, այն ժամանակ ես էլ նրա ճանապարհով պիտի
գնամ, իմ կանացի քնքոյշ ձեռքերով պէտք է բռնեմ հրացանը,
պէտք է կռւեմ, պէտք է վրէժս լուծեմ այն անպուժից, որը հա-
մարձակեցաւ իւր հրացանի մէկ անյարգ գնդակով զեռին տապա-
լել այն հերոսին, իմ մարալին, իմ ջահել ջիւան, սարերի մարալին :

Օրիօրդը ցանկանում էր մոռանալ մէկ բոպէ, ցանկանում էր

հեռացնել նրա պատկերը իւր աչքից, իւր յիշողութիւնից, որ
ամեն օր իւր սրտում ցաւի, յուզման պատճառ էր դարձել,
բայց չէր կարողանում:

Հերոսը մահաւան հրեշտակի պէս կանգնել էր նրա առջ
և ժպտում էր նրա երեսին: Օրիորդը կարծես լսում էր տան
անկիւնից կցկոտուր և անկապ խօսքեր որ ասում էր. ես մենակ
եմ արեան դաշտում, եթէ ինձ սիրում ես, եթէ քո սիրտը կեղ-
ծիքի բռնչէ, արի՛ր հասի՛ր ինձ, արի՛ր օգնի՛ր ի՛նձ: Ո՛վ է
արդեօք, իրականութիւն է թէ ոչ. ո՛չ, ես ինձ եմ տանջում,
տանջում անկասկած:

Օրբորդը աչքերը փակում էր որ չ'տեսնէր, նա կարողա-
նում էր հասկանալ որ իւր սիրոյ կտորը այնտեղ չէր, նա
հասկանում էր որ դա իւր երեւակայութեան ստեղծագոր-
ծութիւնն է, նրա արդիւնքն է: Նա հասկանում էր որ ինքը
սիրում էր նրան, հարազատ էւ սուրբ սիրով, այո՛, հայ կինը
պէտք է վրէժխնդիր լինի, իւր պատուոյ իւր սեռակիցի պատուոյ
համար, իւր ամուսնոյ պատուի համար: Նա պէտք է լինի լծակից,
իւր ամուսնու հետ, նա պէտք է տանէ ա՛յն ծանր լուծը, այն
խաչը զէպի գողգոթայ, իթէ նոյն իսկ ճանապարհը լինի փշոտ
տատաչոտ: Եթէ ամուսինը զոհւում է իւր ընտանիքի
պատուոյ համար, իւր հայրենիքի պատուոյ համար, նաեւ կինը
պէտք է իրեն կեանքը ենթարկի հաղար տեսակ տանջանքի,
չարչարանքի իւր ամուսնոյ համար, նրա ցեղակցի համար,
խաչաւ Հայաստանի սիրոյ համար: Մի քանի վայրկեան տի-
րեց լուսթիւն օրբորդի սենեակում: Յետոյ կարծես կաթւա-
ծահար եղաւ, արտասանեց իւր յօրինած ոտանաւորը, ի՛նչպէս
ցի՛ք սիրո՛ւ:

ցիւր ներսու
ազգեցողութիւն , արե՛ր վերկեր ինձ ,
որոնք իրա՜ն այս դատը վիճակից ,
Միայն քան յօռացողութիւնս ,
խորդ գա՛ն զուր տեղը մի տանջիր ինձ ,
վերայ , ու
գաւորում
Ահագին ա/
Իմ համար ես քո պատկերը ,

Անբախտ սիրտս քեզ համար ,
Հաղար կտոր է լինում :

Ո՛ւր ես քեզ եմ պրպրտում ,

Անունդ յիշե՛լիս ,

Կեանքս ու հոգիս է

Մաշւում :

Քեզ մէկ օր չ'տեսած ,

Կարծում էի ինձ մեռած ,

Բայց այժմս հեռացած ,

Ո՛հ , դու ո՛ւր թռար :

Իսկ մահը հեռացած

Ինձ չէ ընդունում ,

Աչքերս կուրացած ,

Քեզ եմ սպասում :

Ո՛հ , այս օր մի՛ չարագուշակ օր է , ես չեմ կարողանում հանգստանալ : Ինչպէս երևում է նա վտանգի մէջ է : Օրիորդը նայեց լուսամուտից դուրս , տեսաւ որ լուսինը ինչպէս մէկ զւարճախօս երխտասարդ , նայում է երկնքից բախտաւոր եւ անբախտ մարդկութեան վերայ հպարտութեամբ : Իսկ պարտէզը նրա աղօտ լոյսից հրապուրւած մի այլ եղեմական , կերպարանք է ստացել :

Օրիորդը հագաւ իւր գիշերային զգեստը , եւ ամենահանդարտութեամբ բացաւ ննջարանի դուռը ու դուրս եկաւ պարտէզ : Նստեց այն նստարանի վերայ , որը գտնւում էր ինձորի ծառի տակ , սա ա՛յն տեղն էր որ շատ բաներ էր յիշեցնում օրիորդին , որի տակ անցրել էին չափ քիչ օրեր : Օրիորդը նստեց նստարանի վերայ , և իւր հմայիչ ձայնով երգեց այն մղամաղձոտ երգը , որը իբրեւ բաժանման նւիրական աղօթք երգեց իւր սիրականը , այն քաջ հերոսը :

10 «Սաւարիմ ես ինչպէս գիշեր...» :

Այդ կախարդիչ երգը երգելուց յետոյ նա յիշեց այն վերջնական ցաւալի խօսքը որ ասաց նա՝ , իւր սիրականը . «Մի մոռանար ինձ , ի՛մ հրեշտակ , չանիծիս ինձ , այլ օրհնիր , եթէ ո՛ղջ մնայի , եթէ բախտը ժպտայ երեսիս , կը վերադառնամ և

կիրադործեմ այն նպատակը , որի համար սպասում ես դու , ուրեմն մնաս բարեաւ » :

Կանացի փախուկ եւ զգայուն սիրտը , չկարողացաւ դիմանալ այդ զգայուն , այդ հոգեմաշ խօսքերին , սկսեց բարձր ձայնով լալ . — Աստուած , ա՛ռ իմ հոգին , ես առանց նրա ապրել չեմ ցանկանում , կամ թէ ցուր ինձ ո՛ւժ , գորութիւն , արիւնքան սի՛րտ , որ կարողանամ ^{հաւ} ~~մտա~~ հասնել նրան , ազատել նրան իմ արեան գնով եթէ հնար լինի : Օրիորդը մի այնպիսի հայեացք ձգեց լուսնի վերայ , որ կարծես ցանկանում էր վրէժ լուծել լուսնի ասւած անշունչ քարակոյտից :

— Լուսին , անդո՛ւթ լուսին , իմ՛ դձ ունեցիր , ասա՛ ինձ ի՛նչ արիք այն հերոսին , ո՛ւր ընկաւ , արդեօք տառապո՞ւմ է անօգնական , արդեօք հեծո՞ւմ է տքնում ցաւի մէջ արիւնշաւաղ , արդեօք ո՞ր քարի տակն է ընկած անտէ՛ր , անօգնական , արդեօք դայլերի , գաղանջների փա՛յ դարձաւ : Խօսի՛ր , խօսիր անասուած , յայտնի՛ր ինձ , ո՛ւր ընկաւ այն հերոսը , ա՛յ սարերի մարալը :

Լուռ է լուսինը , լուռ են աստղերը ու նայում իրենց չար ու կախարդիչ աչիկներով . լուռ է ամեն ինչ : Կարծես օրիորդին այս խօսքերով , աղաչանքներով , աւելի եւս հրճւում էին , ուրախանում , կարծես թէ դիտմամբ իրենց ամբողջ լոյսը սփռւում էին դէպի պարտէզը ու լուսաւորում : Օրիորդը աւելի յուզւեց , բարկացաւ , խելագարի պէս իւր չորս կողմը նայեց , տեսաւ որ լուռ են ամեն ինչ , քաղաքում ոչ մի ձայն չկայ , մեռելութիւն է տիրում փողոցներում , քաղաքացիք , գիւղացիք , նիրհում են անուշ քնով՝ լուսնի փայլուն ճառագայթների եցութեան տակ : Միայն լաւում էր գիշերապահների ձայնը , ք իրարու իմացնում էին , արթնցնում էին իրենց շփոյով : յն քամին էր , այդ չարածիճի քամին , այդ բնութեան Է զաւակը , որ թաղաւորում էր քաղաքի և գիւղերի յ , ու վրդովում ծառերի , ու թփերի հանգիստը , թաւորում ամեն տեղ , ու շւշաացնում լուսնի քնակն սուլիչով : Գին տիեզերքի մէջ երեւում էր միայն Արարատ Մասիս

տարը, այդ նահապետական արձանը որ գլուխը կոխում էր ամպերի մէջ, ու նորից հանում իւր գլուխը մութ ամպերի միջից, ցոյց տալիս մարդկութեան, և պարծենում իւր գլխի սպիտակ լաշակով, ինչպէս մի նոր հարս:

Իսկ լուսինը չէր զլանում, իւր ճառագայթները ձգում էր այդ սպիտակ լաշակին, և պսպղում, փայլեցնում էր ու կարծես ուզում էր չղիտցողներին հասկացնել, թէ ես եմ Հայաստանի պարծանքը, ես եմ նահապետական անշունչ արձանը, և ես եմ այդ գրկուած Հայաստանի, այդ դժբախտ Հայաստանի հարստահարութեանց լուռ վկան, որ ինչպէս հարկւր տարին անցաւ: Ե՛ս գիտեմ ամէնը, ի՛նձ հարցրէ՛ք:

Օրիորդը, յուսահատ, լալաղին աչօք նայում է Արարատ տարին ու հարցնում. «Արարատ լեռ, պարծանքի անուն, դու ես նայում այն տառապանքի աշխարհի վերայ, այն քարուքանդ Հայաստանի վերայ, քո սիրոյ կա՛յծն է որ մաղնիսացնում է ջահել ջրան երիտասարդներին, դէպի քեզ. ասա՛ ինձ, անդո՛ւթ, ասա ի՛նձ, չտեսա՞ր արդեօք այն հերոսին, պատմի՛ր ինձ ո՛ւր ընկաւ այն հերոսը, քաջն Իգիթը: Արդեօք բարձի տեղ քա՞ր էր դրել գլխի տակ, խղճա՛ ինձ, աղերսում եմ ո՞ւր ընկաւ այն հերոսը: Լո՛ւռ է սէգ լեռը, լո՛ւռ, ոչ մի պատանի խան չ'կայ. կարծես բաւականութիւն էր ստանում օրիորդ թախածանքներից, ու փայլեցնում էր իւր սպիտակ գլուխը խորիւս կերպով:

Օրիորդը դայրացած կերպով, բարձր ձայնով թափում մէկ անէ՛ծքի կոտ, սուսնց այդ էլ անիծած Արարատի գլխին ու ասում. «Անիծէ՛ք, թող անիծէի քեզ պէս երկինքը. քե՛ս պէս երկիրը, գութ չունէ՛ք, անխիղճ էք բոլորդ էլ: Ամբողջ տիեզերքը դաւաճաններով լիքն է, հողերը, ջրերը, սարերը, քարերը, ձորերը. սարերն էլ դաւաճաններ են Հայերի համայն երկինք գետինքն էլ դաւաճաններ են, բոլո՛րը, բոլո՛րը համայն մարդկութիւնը էլ դաւաճան է:

Յանկարծ լսում է մէկ ձիւ՛, մէկ աշխողո՛րմ ձիւ՛. ի՞նչ արդեօք, նայում և տեսնում է որ ձիւն այն ծառի վերայից գալիս, որտեղ որ ինքն էր նստած: Բարձրացաւ ծառի վերայ

ա՛հ, տարաբախտ թռչո՛ւն, մրմնջաց ինքն իրան, և ձեռքը ձգեց ազատեց թռչունին: Բազէն էր այդ գիշատիչ թռչունը, գալիս հիւր է լինում այդ ծառի վերայ, լսում է որ իրենից մի քիչ ցած բուն է դրել ծիծեռնակը, յարձակում է վերան ու վրէժ լուծող մարդու պէս սխմում է խեղճ ծիծեռնակին՝ իրեն ճանկերով: Գլուխը շարժում է օրիորդը ու ինքն իրեն ասում. — Ընութիւն, Ընութիւն, ի՛նչքան անդուժ ստեղծադործութիւն ես արել, մէկին ստեղծել ես ուժով, տուել ես ճանկեր գիշատելու համար, իսկ միւսին ոչինչ էլ չեմ տուել որ կարողանայ պաշտպանել իրեն՝ իւր թշնամիներից: Ուրեմն անհաւատարութիւնը, ուժերի անհամեմատութիւնը դու ես ստեղծել, օ՛ անդուժ Ընութիւն, ուրեմն դո՛ւ ես կարգադրել որ Հայի գլխին, անուժ, տարաբախտ Հայութեան գլխին, խաւմական սուրբ իշխի, մին ստեղծել ես թոյլ, իսկ միւսին զօրեղ. ոչ՛ հայը թոյլ չէ՛, դու սխալ ես Ընութիւն, դու սխալ ես գրել Դրօշմալ ստրուկ, հարստահարւող բառը հայերիս ձեռքերին: Տես թէ ի՛նչ հերոսներ և հերոսուհիներ է դուրս գալիս հայերի միջից, մէկը մէկից քաջ, մէկը միւսից վառվռուն:

Օրիորդը ընկնում է մառածունքի մէջ, և մի քանի վայրկեան դալիս էր միայն բարակ քամու ձայնը, որ համբուրելով, չփուլով ծառերի տերեւներին վզվզոցի ձայներ էր հանում: — Ա՛հ այս տեսարանը լաւ տեսարան չէր ասում է օրիորդը ինքն իրան. այս ի՛նչ նշան էր ո՞վ Աստուած, երեւի նա էլ այսպէս տարաբախտ վիճակի մէջ է, և յուսահատ ձայներ է արձակում, օգնութեան է կանչում, արդեօք կա՞յ, կ'գտնո՞ւի մէկ բարեխիտ մարդ այն կողմերում, որ կարողանայ ազատել տարաբախտ հերոսին, այն գազանների ձեռքից:

Յանկարծ մի նոր միտք է յղանում օրիորդի մէջ:

— Գնամ, ասում է օրիորդը, գնամ Հնչակեան կուսակցութեան մօտ, յայտնեմ իմ ցանկութիւնս, որ ես էլ եմ ցանկանում դնալ տաճկաստան: Կ'հաւաքեմ մի քանի օրիորդների, կ'միանանք նրանց հետ, — երիտասարդների հետ, ու կ'գնանք, կամ մննք էլ կ'մեռնենք կամ թէ մեր կարեաց չափ կ'օղնենք մեզանից թշառներին: Այդպէս ինքն իրան խօսելով մտաւ ննջարան: Լոյսը բացւելու վերայ էր:

Առաւօտեան տիկին Ս. արթննալով սպասում էր օրիորդին բայց օրիորդը երկար տանջւելով գիշերւայ մտախռովութիւնից ննջում էր։ Վերջապէս օրիորդը արթննալով տեսնում է որ բարձր իւր արտասուքի հեղեղից ջուր էր կտրել։ Կոտրած սրտով գնում է մօր մօտ, բարի լոյս մաղթելու։ Մայրը որ տեսնում է աղջկայ այդպէս տարօրինակ դէմքը, բարկանում է աղջկայ վերայ ասելով։

— Վարդուհի, ի՞նչ է քո արածը, ի՞նչու ես այդքան մաշւում, վերցրու հայելին և նայի՛ր քեզ, տե՛ս թէ կ'ձանա-
չե՞ս քեզ։ Ասա՛ ինձ Վարդուհի, ասա՛ ինձ հոգիս էլի ի՞նչ է քո մտքումդ, ի՞նչ ցաւ ունես սրտումդ, յայտնիր ինձ սիրելիս, մի գուցէ քո սև դարտերին մի որ և է դարման կ'անեմ։

— Մարիկ, քեզ յայտնի է մի որոշ չափով իմ մոռածմունքը, իմ տառապման պատճառը։

— Վարդուհի, ես քեզ հազար անգամ ասել եմ որ մոռալիր նրան, ո՞վ գիտէ նա ո՞ր սարի, ո՞ր ձորի մէջ է ընկած վիրաւոր, աւելի լաւը այն է որ մոռանաս նրան, քանի որ նրանից ոչ մի տեղեկութիւն չ'կայ։ Ո՞վ գիտէ ո՞ր անգութը վերջ տուաւ նրա ծաղիկ հասակին, նրա ջահել ջիւան կեանքին։ Ախ, անբախտ մայր, խեղճ կին, ասումէ՛ք Վարդուհու մայրը ինքն իրան։

— Ո՛չ մայրիկ, նրա մայրը անըաղդ է, այլ հայ կանանց մէջ ամենարախտաւորներից մէկն է, թո՛ղ հրճւի, ուրախանայ այն մայրը, որը կարող է պարծնալ իւր որդու անցեալով, իւր որդու քաջութեամբ։ Երանի մեր հայ կանայք հազարաւոր այգիպիտ որդիներ ծնէին, երանի թէ մեր հայ օրիորդների մէջ էլ գտնուէին անձուէր անհասներ, և հաւատացէ՛ք որ մեր ազգը այսքան տարիներ, երկարաձիգ տարիներ չէր մնալ դերութեան, թշուառութեան մէջ, հաւատաց մայրիկ որ մինք ազատուած կը լինէինք։

— Վարդուհի, ինչպէս երեւում է դու էլ ես միտքդ փոխել, բերանիդդ հերոսաւում հոտ է գալիս։

— Այո՛, թանկագին մայր, վճռել եմ. եթէ իբրեւ ծնող, մայր, ինձ կախողան հանէք, ամենաուրախութեամբ կը հնա-

զանդեմ, իսկ եթէ բռնի կերպով կը ցանկանաք որ ես մոռնամ այն հերոսին, և չգնամ նրան օգնութեան, չեմ հնազանդի Ձեզ եւ անձնասպան կը լինիմ։

Օրիորդի մայրը չկարողացաւ դիմանալ աղջկայ այդպէս սուր եւ վերջնական պատասխանին, արտասուքը աչքերը լեցւած գնաց միւս սենեակ։

Վարդուհին ամենասառնասրտութեամբ հագաւ իւր վեր-
նազգեստը ու գնաց Իգիթինց տուն։

Իգիթի մայրը, Տիկին Ն. երբոր տեսաւ օրիորդ Վարդու-
հու դալը, խելագարի պէս փաթաթուեցաւ նրա վզով թրջեց օրիորդի երեսը իւր մայրական անկեղծ արտասուքով։ Մի քանի վայրկեան փարւած՝ մնացին իրարու վզով, կարծես իրենց կորցրածի փափաքը իրարից էին առնում։ Շատ սոսկալի վայր-
կեանքներ էր, մէկը լալիս էր իւր որդու վերայ, իւր կորցրած զաւակի վերայ, իսկ միւսը, միւսը լալիս էր, ողբում էր իւր սիրականի կորստեան վերայ, տապալայ ամուսնու վերայ։ Սէր էին ողբում, սէր, թշուառ սէր, մէկը մէկից սոսկալի, մէկը միւսից աղդու։

Վերջապէս բաժանեցան միմիանցից. ամեն մէկը գնաց ու նստեց իւր պատկանեալ տեղը, ու իրարու երեսի էին նայում, ու կարծես թէ մտքով ու աչքերով հասկանում էին միմիանց ցաւեր, միմիանց նպասակ։ Կարծես թէ միմիանց էին հարցնում թէ ի՞նչ դրութեան մէջ է գտնւում իրենց սրտի հատորը, իրանց սիրած կտրիճը։ Խորը լուռութիւն էր տիրում տան մէջ, միմիայն լսում էր երկու կողմից էլ հեկկոցի ձայներ, ու հառա-
ջանքներ։

Յանկարծ ներս է մտնում մի երախայ ձեռքին մի կապոց, որ առանձին խնամքով փաթել էին մի ինչ որ բան թաշկինակների մէջ։

— Ի՞նչ է այդ, հարցնում է օրիորդը...

— Կապոց է, կապոց, պատասխանում է երախան։

— Ախր ի՞նչ կապոց է դու գիտե՞ս թէ ինչ կայ այդ կապոցի մէջ։

— Ո՛չ, քոյրիկ, ես չգիտեմ։

— Ասա՛ ինձ խելօք երեխայ ո՞վ տւաւ քեզ այս կապոցը։

— Պարոն Սմբատը տուաւ ու ասաց որ մարդու չ'տաս, կը տանես, Պ. Իգիթի մօրը կ'տաս:

— Շատ լաւ ասում է օրիորդը, ապրիս, դնայ և ասա որ չ'նորհակալ են:

Երախային ճանապարհ են դնում ու շտապ շտապ քանդում փոքրիկ կապոցը, մէջը դրած էր մի քանի թիւ «Հնչակ» թերթ:

Օրիորդը առաւ թերթը, յանկարծ նայից մէկ փոքրիկ յօդուածի, և կարծես թէ ինքը չէ հաւատում իւր աչքերին: Աչքերը բանում է նոր ուժով ու նայում տեսնումէ որ միւսնոյն բանն է գրած: Մի քանի վայրկեան ապշած նայում է տիկին Ե. ի երեսին:

— Ի՞նչ եղաւ Վարդուհի, ինչո՞ւ չես կարդում, արդեօք մերի մասին բան կ'այ գրած թէ ոչ: Վարդուհին չէ պատասխանում ու կարդում է այդ փոքրիկ գրուածքը կարծես թէ ցանկանում էր անգիր անել: Անա՛, այն գրուածքը. «Ո՞ր գաւառի անաւին ընդհարումներէց, զոհել են Իգիթի բոլոր ընկերները, իսկ ինքը Իգիթը վիրաւորւած է միւսնոյն գաւառում ու ընկած բարեպաշտ Հայրոյի տանը որոնք մեծ ջանք են գործ դնում, նրան առողջացնելու: Լսում է որ վէրքը մահացու չէ:»

— Վարդուհի ջան, չասե՞ս թէ ինչ կայ մէջը գրւած:

— Ոչինչ, մայրիկ, մերի մասին ոչինչ գրւած չէ, դու անհոգ եղիր:

Վարդուհին սիրտէ տալիս Իգիթի մօրը. բայց, ինքը քանի դնում թոյլանում է, գլուխը պըտըտում: Հիմա արդէն յայտնի է ամեն բան, ասում է Վարդուհին ինքն իրան. մենք քանի կարող ենք, պէտք է գաղտնի պահենք նրա մօրից:

— Վարդուհի, ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ դունատուեցար, երևի մէկ բան կար դրուած, ու ինձ խաբւում' չ'ս ասում: Ի՞նչ անէր Վարդուհին, ասէ՛ր թէ ոչ, բայց մայրը չի խաբւում երբ տեսնում է իւր միակ որդին, իւր հարազատ որդուն վտանգ է սպառնում:

— Չէ՛ս խօսում, վարդուհի, ինչպէս երեւում է իմ տունը քանդուել է, իմ ամի դուռը սև քարով է շարւել: Ա՛ն գա-

զա՛ններ, բորեններ, դուրս եկէ՛ք, դո՛ւրս եկէ՛ք ձեր բներից, եկէ՛ք, եկէ՛ք պատառոտեցէ՛ք իմ այս կուրծքս, իմ վտուած, խոցուած սիրտս, այս ի՞նչ եմ լսում, Մարտիրոս ջան, Մարտիրոս, ո՛ւր ես ո՛ւր. ո՞ր անգուլթը սպանեց քեզ, մ'իթէ չ'սըղ-ձացին ի՞նձ, մ'իթէ չ'սղծացին այս գրկուած Վարդուհուն, որ սև է հագել ու սպասում է իւր հօր տանը: Աստուած, դիւանիդ մեռնիմ Աստուած, ես ի՞նչ էի արել, ի՞նչ մեղք էի գործել, որ դու ինձ պատժեցիր, իմ մինու ճար որդուն առար ինձանից: Չէ՛, չէ՛, Վարդուհի, էլ չեմ խաբւիր, դու ցանկանում ես ինձ խաբել, հարազատ մայրը չի խաբւում, երբ լսում է իւր որդու, իւր մին ու ճար որդու մահը արեան երկրում, բորենների երկրում, անտէ՛ր, անտիրակա՛ն գաղանների, գայլերի փայ դարձած:

Ա՛ն Աստուած իմ, ո՞վ որ եղել է մայր մէկ կտրիչի, որ ունեցել է որդի, մինուճար որդի, և կորցրել է նրան մի այնպիսի վտանգաւոր վայրում, նա միայն կ'հասկանայ նրա դրուժիւնը, այդպիսի մօր դրուժիւնը:

Սուգի, մոռելի տուն էր դարձել այդ տունը, ողբում էին երկու սրտեր, մէկը մէկից ցաւալի, մէկը միւսից կսկծալի: Երեկոյ եղաւ:

Վարդուհին կոտրւած սրտով, յուսահատ դրուժեան մէջ գնաց իրենց տանը, խնդրելով տիկին Ե. ին որ հանգիստ մնայ, չ'լայ, տեսնենք թէ ինչո՞վ կ'վերջանայ և հետեւանք ի՞նչ կ'լինի:

Տիկին Ե. սպասում է երկա՛ր, անցնում են երկար ու ձեռ-ժամեր, Իգիթի հայրը չ'կար ու չ'կար:

— Ի՞նչ եղաւ չեկաւ. Մարգար Աղան, ինքն իրան ասում է Տիկին Ե. արդեօք լսե՞լ է, իմացե՞լ է թէ ոչ:

Ծերացած կինը երկար նստեց, կէս գիշեր եղաւ, ո՛չ ոք չ'կայ, ո՛չ մի ձայն: Տան կենդանութիւն տուողը միայն ճրագի աղօտ լոյսն էր որ պլպլում էր լուսաւորելով տան կանկարասիքը: Տիկին Ե. ի պաշտպանը, միսիթարողը այդ մոռելալին պահուն նրա աղախինն էր: Նա էր միսիթարում անբախտ տիրուհուն, ասելով. «Նէ պլաչ, բարինիս, միւլայա բարինիս,

եա չուստուուրու զայն օն ժիւ ի զդարով» (մի լայ սիրելի տի-
րուհիս, մի լայ, ես զգուս եմ որ ողջ և առողջ է) : Կէս գիշե-
րը անցնելու վերայ էր, լուսեց դռան ձախը :

— Ո՞վ էք, գոռում է տիկին Ե. :

— Ես եմ դուռը բաց . . . :

— Դու ո՞վ ես, անուն չո՞ւնես :

— Ես եմ մայրիկ, Կ. :

— Վա՛յ աչքերս քուսանայ, որդի՛, Մարտիրոսըս է, Իգիթս է :

Շտապ, շտապ դուռը բաց է անում տիկին Ե. և առնում
իւր մայրական գրկի մէջ, համբուրում, և արտասուքով լրա-
նում նրա երեսը : Մէկ էլ գրկիցը հետ է ձգում, վիրաւոր
արծւի նման, ու բարկանում :

— Վա՛յ խաբուած եմ եղել, որդիս չէ՛ :

— Ես եմ, մայրիկ, էլի քո որդին եմ, ինչո՞ւ ես ինձ
անիծում :

— Դուր՝ս, դուր՝ս, անխիղճ անաստու՛ած, ի՞նչ ես ուզում
իմ տանից. իմ տեղից : Հիմայ ի՞նչու ես եկել, էլ ո՞վ մնաց որ
խաբես տանես գլխից հանես. դո՛ւրս, դուրս գնայ իմ աւերած
օջախից : Եթէ դու դուրս չես գնայ ես կ'գնամ, ես կ'գոռամ,
որ իմ որդու սպանողը, գլխէն հանողը ս'ա էր սրան էլ սպան-
նե՛ցէք, թող իմ նման սրա մայրն էլ սև կապի, կամ օրիորդ
Վարդուհու նման թող քո կիներն էլ սև հագնի :

— Մայրիկ, ինձ հաւատայ որ ես գլխահան չարեցի նրան,
նա ինքը ազնիւ զգացումների աէր երիտասարդ էր, ինքը ցան-
կացու գնալ, օգնել նրանց, մեր թշուա եղբայրներին :

Յանկարծ տիկին Ե. ի աչքը ընկաւ նրա արիւնոտ դա-
շոյնի վերայ, որը մօտ բռնած էր Պ. Գարեգինը :

— Դու՛, անաստու՛ած Գարեգին, հիմայ էլ ցանկանում ես
ինձ սպանել, աչդ ի՞նչ է դաշոյնը. դու ինձ չես խղճում ան-
գութ, իմ տունս արցունքի տուն չէ, հեռա՛ցիր իմ տանից :

— Մայրիկ, ժամանակը ուշ է, ես սպաննեցի մեր քաղա-
քի ժանդարմայի հաղարսպետի օգնականին, հիմայ էլ ապա-
տանել եմ իմ ընկերի տանը, յոյս ունենալով թէ նրա մայրը ինձ
կ'ապահէ, կ'աղատէ, ինչդո՞ւմ եմ, մայրիկ, խղճայ ինձ, տե-

սան Ռուս ոստիկանները որ ես այս կողմը փախայ, ազատի-
րնձ և ձեռք, մի յանձներ, խնա՛ցիր, խնայիր ինձ այն աղ ու
հացին որ ես և քո կտրիչը միասին ենք կերել :

Տիկին Ե. շարած, մի քանի վայրկեան լուռ էր, ու
յանկարծ գոռաց :

— Ո՛չ, ես չեմ կարող քեզ պաշտպան հանդիսանալ, հե-
ռացիր, ինչպէս իմ որդու արիւնը մտա՛ր, խաբեցիր, ուղար-
կեցիր, այնպէս էլ իմ արիւնս ես մանում, չեմ ցանկանում,
գնա՛յ, իմ տունս ոճրագործի տուն չէ :

Պ. Գարեգինը, ինչպէս մէկ խուլած մարդարէ մէկ ան-
գամ էլ աղերսանքով աչքերը ձգեց դէպի Տիկինը ու սկսեց
շտապ, շտապ, դուռը բանալ :

— Ո՛ւր ես գնում, յանկարծ սթափեց Տիկին Ե. և բռնեց

Պ. Գարեգինի ձեռքից :

— Գնում եմ մայրիկ, թող քո կամքը կատարւի, թող ինձ
բռնի կախաղան բարձրացնի Ռուս բռնապետը, և դու էլ ուրա-
խացիր, թող իմ մայրս էլ, քոյրս էլ, կինս էլ ձեզ պէս սև
կապեն :

— Պ. Գարեգին, մի գնա՛յ. բռնեց ներս քաշեց և էլի
դուռը փակեց :

Մի ակնթարթում, Ռուս աղանի հաղուստները հանում,
հաղցնում է Պ. Գարեգինն ու պատկաջնում անկողին :

Պ. Գարեգին, գեռ երիտասարդ էր, առանց բեխերի եւ
մօրուքի՝ որ շատ յարմար էր, ու բաւական գեղեցիկ աղա-
խին դարձաւ, իսկ աղանինն հագցրեց իւր զգեստներից մէկը
և ինչպէս մէկ հիւր օրիորդ նստեցրեց բազկաթոռի վերայ : Իսկ
արիւնոտ դաշոյնը ձգեց ջրօրի մէջ, ու եկաւ նստեց միւս
բազկաթոռի վերայ : Այս բոլորը նա կատարեց մէկ ակնթար-
թում, մի քանի վայրկեանում :

Յանկարծ լուսեց դռան դանդակի ձախը. — ո՞վ ես հարց-
նումէ Տիկին Ե. . — մենք ենք. պատասխանում է Ռատի-
կանը : — Դուք ո՞վ էք և ի՞նչ հրամանով այս կէս գիշերին հա-
մարձակում էք թագել իմ տան դուռը :

— Տիկին՛, բաց դուռը, մենք Ռատիկաններ ենք և մի

կարևոր հարցի համար ենք եկել, ու շուտով պէտք է գնանք, բացէք խնդրեմ աներկիւղ :

— Ո՞վ ունէք հետեւնիդ, կ'այ արդեօք մի ուրիշ մարդ հետեւնիդ, առանց դրացիներիս, ես չեմ կարող ո՛չ մի աստիկան իմ տանա թողնել, քանի որ ես մենակ եմ, մանաւանդ մէկ օրիորդ հիւր էլ ունեմ տանը :

— Բա՛ց, մենք քեզ ասում ենք որ մի՛ վախենայ, իսկ դուք պատմութիւն էք կարդում գլխներիս, բա՛ց եթէ ո՛չ, ուրիշ միջոցի կը գլխմնք :

Այն տեղից աղախին օրիորդը բարկացած գոռում է :

— Ինչ տգէտ ոստիկաններ էք, ինչ վայրենի մարդ էք, տիկին, արի այս կողմը, թող գան ներս, եթէ մի որ ե է սխալ քայլ անեն, այս վայրկանիս կը դրեմ իմ հօրս և պաշտօնանկ կանեմ այն վայրկնի ոստիկանին. որը կը համարձակւի մի որ ե է սխալ խօսք խօսել այս յարկում :

Դուռը բացեցին, ներս հրաւրեցին ոստիկաններին : Ոստիկանները սկսեցին խուզարկել տունը . ամբողջ սենեակները յետոյ եկան աաղխինի սենեակը, տեսան որ մէկ օրիորդ է պառկած հագուստով :

— Ո՞վ է այս օրիորդը :

— Մեր աղախինն է :

— Ո՞ր տեղացի է ձեր աղախինը :

— Ռուսաստանի խորքերից եկած, մէկ դժբախտ օրիորդ է, կլիման չյարմարեց, այս քանի օրէ որ հիւանդ դրութեամբ տանջւում է խեղճը, եթէ այսպէս գնայ, ատիպում պէտք է լինենք ետ ուղարկել : Նայեցէ՛ք մօտ երեսունը հինգ աստիճան տաքութիւն ուի :

Ոստիկանները տեսնում են որ ոչինչ չի կարելի ժամավաճառութիւնից հասկանալ. ներողութիւն են խնդրում ու հեռա՜նում : Աղախինը և տիրուհին մի այնպիսի դիրք էին բռնել, որ ոչինչ չէր կարելի հասկնալ, կամ կասկածել :

Իսկ օրիորդ վարդուհին, դնում է իրենց տուն ու յայտնում մօրը այդ չարագուշակ դէպքի մասին, ու խնդրում ուր թոյլ տայ իրեն, խումբ կազմելու և գնալու նրան օգնութեան :

Շատ թեր ու դէմ վիճաբանութիւնից յետոյ, մայրն էլ խօսք է տալիս :

— Ա՛յ որդի, դու գիտես, յետոյ դու կը զղջաս :

Իսկ օրիորդ վարդուհին իրրեւ շնորհակալութեան յարգանք, մօտենում, ծունկ է չոքում և համբուրում է մօր ձեռքը, և իրրեւ մխիթարական ասում է .

— Մա՛յր, դու փոխանակ դժդոհելու, պէտք է ուրախանաս . որովհետեւ ես ոչ թէ գնում եմ դւարճանալու, ոչ թէ կլուք կամ խաբ, այլ արեան դաշտ, փոխանակ խաղալու պէտք է կուեմ, ձեռագործի տեղ հրացան պէտք է բռնեմ իմ ձեռքը : Մա՛յր չըջահայացք եղիր, տես թէ ի՜նչպէս կրակ է թափւում երկնից, մա՛յր, զգայուն մարդը չի կարող դիմանալ այսքան ցաւերին, արիւն է հոսում եփրատի և Տիգրիսի միջից, և փոխանակ ջրի, արիւն է թափւում Սեւ ծովի մէջ : Մա՛յր, Հայաստանում սով կայ, սուր քաշել կայ, սրի խորով լինել կայ բայց դուք հանգիստ նստած էք բազկաթոռի վերայ, առանց զգալու թէ ի՜նչ է կատարւում այն աշխարհում, մեր հարազատների հետ : X

Կովկասի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, և Եւրոպայի Հայ կանայք, իրենք իրենց յօժար կամքով իրենց որդիներից մէկին, լինի թէ աղջիկ, թէ մանչ, պէտք է նւիրի Հայաստանին, նրա վերանորոգման, նրա վէրքերը բուժելու : Հայաստանը կարօտ է, կարօտ, իրեն հարազատ զաւակներին, որոնք փախել ապաստանել են օտար հողերի վերայ, օտար երկրներում : Հայաստանի հողը, այդ նւիրական հողը, վրէժ է դռնում, վրէժ, պէտք է գնալ, հանել նրա ձայնին, եթէ նրա հարազատ զաւակները լինել ենք ցանկանում : Մա՛յր, դու չ'կարծես թէ մենակ ես գնում եմ նրան օգնութեան, ո՛չ, ես նրա սիրով, սիրում եմ նրա սիրածին, ես ինչպէս հարազատ սիրտ կրող Հայ օրիորդ իմ պարտականութիւնս պէտք է կատարեմ, իմ արեան գնով : Պէտք է գնամ, իմ թաշկինակով չորացնեմ այն անբախտ մայրերի, դժբախտ քոյրերի, որդեկորոյս ծնողների աչքերը, և ասեմ որ մեր վերայ թող վատ գաղափար չ' կազմեն և թող հաւատան մեր Տաճկահայ եղ-

քայներէ որ իրենց փրկութեան համար, իրենց ղշախի Սրբութիւնը պահելու համար, Կովկասահայք, հայունքին գիտէ կուել, արիւն թափել, աղատել իրենց այդ ինքզնուկ վիճակից, հետ դարձնել, այդ անդառնալի ճանապարհից:

Մայրիկ, ևւրոպական ոչ մի աղդ չէ աղատուել, առանց կանանց շարժումի, յիշի՛ր, սիրելի մայր « Մեր Հայրենիք » երգը և կը հաւատաս ինձ, որ եթէ քոյրը իրեն եղբորը, մայրը իրեն որդուն իրեն կամքով չուղարկի արեան դաշտ, այն աղդը չի աղատուի: Ահ, բաւական է ինչքան մեր ծնողները, ամուսինները, եղբայրները, խարխալուել են սոցիալութեան մէջ, պէտք է կանանց աղատութիւնը անհրաժեշտ լինի. կինը պէտք է աղատ լինի անկախ՝ իւր աղատ գաղափարներով:

Մայրը ինչպէս մէկ խոնարհ աշակերտ լսում էր իւր աղջկայ հառախօսութեանը. և երբ որ վերջացրեց աղջիկը իւր գաղափարները պարզելուց, գնաց կրկնակի համբուրեց մօրը ձեռքը և ասաց. «Երանի ինձ, հազար երանի որ ունեմ քեզ նման գաղափարական մայր»: Իսկ մայրը, չնայելով շատ տխուր էր նրան առանց աղջկայ մնալ, բայց ինչ անէր, նա գիտէր որ իւր աղջիկը հաստատամիտ էր, չէր կարող ոչ մի ելք գտնի այդ գաղափարից հանելու համար, ստիպուեցաւ հնազանդիլ: Արտասուքը լաւ քերթին համբուրեց իւր աղջկան, մաղթելով նրան յաջողութիւն և յաջողութիւն նրա նպատակներին:

Հարցը արդէն, լուծւած ու վճուած էր:

Երեկոյ էր արդէն: Օրիորդ Վարդուհուն մայրը յուզւած դրութեամբ դուրս եկաւ դահլիճից դիմաց իւր բնակարանը (ննջարանը) իսկ օրիորդ Վարդուհին առաւ իւր փոքրիկ քոյրը Սաթենիկին ու գնաց պարտէզ: Լուսնկայ գիշեր էր: Ծառերը, փոքրիկ նորատունի ծառերի ստերը ընկել էր ծաղկաշատ գետին, և ներկայացում էր մէկ զօրաբանակ, ինչպէս մէկ զօրաբանակ կազմ և պատրաստ սպասում էին Վարդուհուն: Իսկ սոխակը չ'գիտեմ որ տեղից էր եկել կանգնել այդ ծառի վերայ, այդ խնձորենու վերայ և կարծես թէ խմացել էր, զգացել էր օրիորդ Վարդուհուն մեղմամաշձոտ դրութիւնը, ու եկել էր որպէս զի

մխիթարէր, փոքրիկ Սաթենիկը իւր քնքոյ թաթիկներով վերցնում է, քաղում է ծաղիկներից, մէկ փունջ է սարքում, եւ գալիս նստում է իւր քրոջ մօտ:

Սաթենիկ ջան, ի՞նչու քաղեցիր այդ ծաղիկները:

Փոյրիկ ջան, քեզ համար քաղեցի, նրա համար քաղեցի:

— Սաթենիկ ինձ համար քաղեցիր հասկացայ, բայց դու ասացիր նրա՛ համար էլ քաղեցի, ո՞վ է, ո՞րին ակնարկեցիր այդ խօսքը:

— Նրա՛ է՛լի, չ'գիտեմ, նրա՛, որը այստեղ չէ, և ապրումէ մեզանից հեռու: Ահ քոյրիկ ջան, ինչքան լաւ կ'լինէ՛ր, որ դար, ես կ'փաթաթէի նրա վզովը կ'համբուրէի:

Օրիորդ Վարդուհին այլայլեց, և ինքն իրեն ասաց.

— «Ահ Աստուած, սա էլ գիտէ սիրել, սրան էլ զգացում ունի, հապա ես ի՞նչ անեմ:»

— Սաթենիկ ջան, ակն ես պէտք է գնա՛մ:

— Ո՛ւր քոյրիկ ջան, ո՛ւր պէտք է գնաս.

— Պէտք է գնամ նրա մօտ՝, ակն կարօտացել եմ:

— Ես էլ եմ կարօտացել քոյրիկ ջան, ես էլ, ինձ էլ կը տա՛նես:

— Քե՛զ ո՛ւր տանիմ քոյրիկս, Սաթենիկս:

— Ինձ էլ տար նրա մօտ, եթէ խմանայիր թէ ինչքան եմ կարօտել...:

— Սաթենիկ ջան, քեզ չեմ տանի հետս, որովհետեւ դու դեռ փոքրիկ ես, իսկ ես կ'գնամ անպատճառ և դու միայն կ'լիչես, կ'լիչես ինձ, որ ունեցել ես ինձ նման մէկ թշուառ քոյր: Բե՛ր, բեր Սաթենիկ ջան որ համբուրեմ քե՛զ, գտնէ այս օր իմ փափաքս առնեմ քեզանից: Վարդուհին յուզւած դրութեան մէջ գլուխը դրեց ձեռքերի մէջ և սկսեց բարձր ձայնով լա՛լ:

— Փոյրիկ ջան ի՞նչու ես լաց լինում, եթէ որ դու լաւ եմ լացն էլ կ'գայ:

— Չէ՛, Սաթենիկ ջան դու մի՛ լաց լինի, թող որ ես լամ, ես դարդ ունեմ, վէրք ունեմ իմ խորտակւած սրտում, իմ

դարդս անդարմանելի է, անհուն ծովերով, մեծ մեծ սարերով, խորխոր ձորերով: Սաթենիկ, իմ վերքերս անդարմանալի վերքեր են, և մի գուցէ այս վերքերով կ'մանեմ գերեզման: Վարդուհին այնպէս էր խօսում, այնպէս իւր դարդերը, սիրտը բաց էր անում այս փոքրիկ երեխայի առաջ որ կարծես թէ իւր մօտ նստողը ոչ թէ Երեխայ է այլ մի այնպիսի մէկը, որ կարող էր իւր վերքերը բուժել, դարման անէր:

Սաթենիկ ջան, վաղը ես պիտի գնամ, իսկ դու չես մոռանայ ինձ, կ'իջես որ ունեցել ես մի քոյր, որ ինչպէս ծաղիկ դեռ չ'բացւած գոցւեցաւ:

— Գոյրիկ ջան, գնա՛ւ երբ պիտի գա՛ս, նրա հետ միասին պիտի գաս, այնպէս չէ:

— Ախ երանի, հազար երանի որ նրա հետ գայի, նա ողջ լինէր, էլ ինչ ցաւ, ինչ դարդ կար: Այո, Սաթենիկ ջան, եթէ Աստուած խղճայ վերաս, զթայ նրան, անպատճառ նրա հետ կ'վերադառնամ, եթէ ոչ՝, Աստուած զիտէ...:

Օրիորդ Վարդուհին յուզւած նայեց երկնքին այնպիսի մի հայեացքով, որ կարծես թէ միտնալուծութիւն էր ցանկանում նրանից, ողորմութիւն էր հայցում նրանից: Բայց երկնքը, անողորմ էր, մոռնալ, որ փոխանակ մարդու հիացում պարզեւելու, աւելի սոսկացնում էր: Մի քանի վայրկեան լուծութիւն էր տիրում այնտեղ: Օրիորդը անգիտակցօրէն սկսեց բարձր ձայնով արտասանել, «Դուք բոլորդ էլ անխիղճ էք, անգութ էք, անողորմ: Դուք տեսնում էք թէ ինչպէս կեանքի գոյութեան համար կռիւ է մղւում աշխարհում. դուք տեսնում էք թէ ինչպէս արիւն է հոսում Հայաստանի լ'որքերում: Դուք տեսնում էք թէ ինչպէս թալանում են, կողոպտում են Հայերի ինչքերը, պղծում, քանդում, անարգում և Հայերի ներառնութիւնները, նրանց օջախները: Դուք տեսնում էք թէ ինչպէս Հայ հերոսները յանուն արդարութեան, յանուն ազատութեան, յանուն ^{հայրենիքի} ~~կրօնի~~ վերջապէս յանուն ազգային պատւի, սրի խորով են լինում, սարերի գոշին, ձորերի միջին, հեռու ազգականներից, բարեկամներից, սիրելիներից: Գնա՛ւ հազար ծաղիկ հասակներ թափւեցան բանտերը,

քաղցած ու ծարաւ: Մի խօսքով աշխարհը դժոյք է դարձել, և մարդկանց հանգստութիւն չէ տալիս: Մարդիկ մարդ են ուզում: Ո՛վ է ասել, որ Հայը վեց հարիւր տարի գերի պէտք է լինի Իսլամական անարգ լուծին, որ տեղից վաղուց վերացածէ արդարութիւնը: Խօսի՛ր, անգութ երկինք, ո՛վ է ասել որ Հայը անասունի պէս պէտք է լծւի սայլերին, և պէտք է աշխատի, արիւն քրտինք պէտք է թափի, իսկ Տաճիկ բռնապետը, բուրժւան, շովենիզմը, անյարգ Ղուրանի աշակերտները, կղերականները պէտք է լափեն այդպիսի քրտինքը: Ախ որն ասե՛մ, որն ասեմ անգութ երկինք որ իմ սիրտս հանդարտի: Միթէ դու կուրացե՞լ ես, չե՞ս տեսնում. ա՛յո, տեսնում ես բայց չես խղճում, ուրեմն ով դո՛ւ արդարութիւն Աստուած, անդգայ ես, ինչ կ'լինի քո ստեղծած մարդկութեանը: Մեզ այսուհետեւ այդպիսի երկինք պէտք չէ՛, մեզ պէտք է հաւատարմութեան երկինք, արդարադատութեան երկինք, մենք աշխարհի խորթ զաւակը չենք, այլ հարազատ զաւակներից մէկը: Օրիորդ Վարդուհին կարկուտի պէս թափում էր խօսքերը երկնքի վերայ, նախատում էր, նախատում էր նրա՛ն, իւր անգիտութեան համար, իւր անողորմութեան համար:

Սթափւեց օրիորդը, նայեց Սաթենիկին, որ գլուխը դրել էր Վարդուհու ծունկերի վերայ ու քնել: Ախ երանի քե՛զ, անհոգ երախայ, երանի քեզ, դու չ'գիտես թէ ինչ է կեանքի փոթորիկը:

Վերկացաւ օրիորդ Վարդուհին առաւ Սաթենիկին իւր գերիլը և գնաց սենեակ:

Օրիորդը գնաց ննջարան, մի քանի ժամ էլ տանջւում էր անկողնի մէջ: Տեսակ տեսակ մտածումներ, երեւակայութիւններ, դալիս ու պաշարում էին նրան, և չէին թողնում որ հանգստանայ, առանց այդ էլ տանջւած, սիրտը:

Գիշերը, շատ լանհանգիստ գիշեր էր. համարեա օրիորդ Վարդուհին չ'կարողացաւ երկու ժամ հանգիստ չննջել, արդէն լուսացել էր:

Արթնցաւ օրիորդ Վարդուհին, գնաց իւր մօր մօտ:

—Վարդուհի, ի՞նչպէս երեւում է այս գիշեր էլ հանգիստ չունեցար, այդ ի՞նչ ես եղել:

—Այո՛ մայրիկ, հանգիստ չէի, մանաւանդ որ մէկ վատ երազ էլ տեսայ, որ սոսկացի:

—Ա՛յ ո՛րդէի, չնայելով երաշին չեն հաւատայ, բայց եւ այնպէս պատմիր տեսնենք:

—Մայրիկ, երազում ես ինձ գտնում էի մէկ կանաչ տափարակ դաշտում, եւ տեսայ որ նա՛, բարձր սարի վերայ կանգնել է, կարծես վիրաւոր, և աղիողորմ ճիւղեր է արձակում, ու ինձ կանչում: Ես էլ ուրախութեամբ բարձրացայ այդ սարի վերայ բաւական ուրախացանք, զարճացանք, յետոյ իջանք ցած: Այն տափարակ մարգագետինը, որ տեղ ես կանգնած էի էլի եկանք այնտեղ: Յանկարծ եկան Ռուս ոստիկաններ ինձ պէտք է յափշտակէին. բայց նա կուռում էր ու չէր յանձնում ինձ. յետոյ երբ որ ես շատ ընդդիմացայ նրան բռնեցին, ձեռքն ու ոտքը հաստ շղթայով կապեցին, իսկ ինձ սպանեցին: Դեռ չէի մեռել, հողեւորքի մէջ էի երբ ընկաւ ականջս նրա չրա շղթաների ձայնը, արթնցայ սոսկալով: Եւ ես հաւատացած եմ մայրիկ որ նրան չպիտի կարողանամ արժանանալ:

—Վարդուհի, այդ երազից ես միայն այսքանը կարողացայ հասկանալ, որ ձեր թշնամին այնտեղ չէ, դու նրան այնտեղ կ'արժանաս, թող Աստուած փափաքիդ հասցնի: Բայց ձեր թշնամիքը ինչպէս երեւում է այստեղ են, այս աշխարհում, ոչ թէ տաճիկների միջից այլ ռուսների միջից: Այն Աստուած անիծէ այսպիսի կառավարութիւնը, որ մեզ հանգստութիւն չէ տալիս:

Այդ երազով էին զբաղւած որ ներս մտաւ մի փոքրիկ երեխայ ու ընդհատեց մօր ու աղջկայ խօսակցութիւնը:

—Օրիորդ, Պ. Սմբատը ձեզ կանչեց, ասում է. «Եթէ գործ չունի թող ինձ մօտ գայ, մի քիչ կարեւոր գործ ունիմ, խօսելու բան ունիմ»:

—Շատ լաւ, զնայ ասա՛ որ նա էլ պատրաստուում էր ձեզ մօտ գալու:

Երախան զնայ, իսկ օրիորդը հագաւ իւր ճանապարհազգեստը ու զնայ Պ. Սմբատի խանութը:

Սմբատը տեսաւ օրիորդին, ամենաքաղաքավարի կերպով տեղ ցոյց տուեց նստելու, ու սկսան խօսիլ, օրուայ հարցերի վերայ, ուսում յեղատիւթեան վերայ, և սկսեցին խօսիլ մի ուրիշ նիւթի վերայ, որ օրիորդի սրտին աւելի մօտ էր, ու նրա ցանկացածն էր:

—Օրիօ՛րդ, ես լսեցի որ դուք ևս ցանկանում էք մեր խմբի հետ Տաճկաստան գնալ ճիշտ է:

—Այո, ճիշտ է Պ. Սմբատ, ես վճռել եմ, և մօրիցս էլ թոյլաւորութիւն եմ ստացել, այնպէս որ ո՛չ մի արգելք չ'կայ իմ մասին:

—Բրաւոյ օրիօ՛րդ, երանի թէ քեզ պէս աղջիկ՝ Հայ կառայք շատ ունենային:

—Շատ լա՛ւ. ե՞րբ պէտք է զնանք Պ. Սմբատ:

—Մենք արդէն պատրաստ ենք, և վաղը երեկոյեան անպատճառ պէտք է դուրս գանք եթէ Աստուած յաջողի: Իսկ խումբը պէտք է լինի իմ ղեկավարութեամբ:

—Ուրեմն ես իմ պատրաստութիւնս տեսնեմ ու վերջանեմ այսօր:

—Անշուշտ, և չ'մտածես, մի քանի օրիորդ ևս ունինք մեզ հետ...:

—Է՛հ, նշանակութիւն չունի ինձ համար Պ. Սմբատ, ես վճռել եմ զնալ, կուզէ լինի, կուզէ չ'լինի ինձ համար կարեւորութիւն չունի:

Վ. Զաքարեց օրիորդը խօսակցութիւնը, ու վերադարձաւ տուն: Յայտնեց Վարդուհին իւր մօրը, այն բոլոր խօսակցութիւնը, ի՞նչ որ եղաւ Պ. Սմբատի խանութում: Այս էր ամեն մեծ առաւելութիւնը, օրիորդի, որ ի՞նչ անցնէր, ի՞նչ խմէր, մօրը կ'յայտնէր, կամ նրա համաձայնութիւնը կ'ցանկանար:

Երկու օրից յետոյ առաջ էր խաղում մի խումբ կալկեսեան երեւելով: Դա Սմբատի խումբն էր...:

Ահա և Արարատ լեռը, մէկ վիթխարի քարակոյտ, հա-
անգութ : Իւր գլուխը բարձրացրել էր ամպերի մէջ, ու-
սում էր, զւարճանում էր նրանց հետ, ուշադրութիւն
դարձնում աւերած Հայաստանի վերայ : Ամաչում էր իւր գլ-
խը հանել ամպերի տակից, ինչպէս մէկ ամօթխած նոր-
որովհետեւ երկար ու ձեգ տարիներ, աշխարհի սկզբից մի-
հիմայ, անտարբեր էր գտնւել դէպի իւր սիրած Հայաստան
իւր պաշտելի ցեղը :

Գիշեր էր, Լուսինը շրջապատւած Աստղերով, զւարճա-
էր երկնքում, և իւր աղօտ լոյսը ձգում էր Մասիսի գե-
հաւաքւած դեռ նոր եկած ձիւնի վերայ, ու արծաթի
փոքրիկ ապակիների մանրուքի պէս պսպղեցնում էին
գագաթը, որ պարծենում էր, հպարտանում էր, իրրե թէ ին-
տեղ տուել Նոյի Տապանին իւր գլխին, և ինքը սարերի
գագաթն է ու արժանաւորը : Իսկ միւս կողմում թե թեխ
կանգնել են Կովկասեան լեռները, ինչպէս մէկ վիթխարի շ-
որ սարաւոր է ալգում անցողների վերայ : Խումբը կանգ-
Արարատի ստորոտում հանգստանալու : Օրիորդը վերցրեց
հրացանը ու դնաց բարձրացաւ Արարատ լեռան վերայ,
ծես թէ մի թանկագին բան կորցրած լինէր այնտեղ, ու մի-
ում էր որ գտնէ :

Չգիտեմ թէ ինչու օրիորդի աչքերը լեցւեցին ու-
ւած, մեղամայածոտ դրութեամբ, սկսեց լաց լինել ու
ձայնով հարցնել :

— Դու, նահապետական արձա՛ն, առա՛, պատասխա-
նե՛մ, չ'տո՛նար արդեօք, այն ահեղ մարտից յետոյ ո՞ւր է
այն հերոսը . ա՛սացէք չար ոգիներ, ե՛ս եմ հարցնողը,
ցնողը մէկ օրիորդ է իւր վառ զգացումներով :

Դաշտն էլ չի խօսում, լեռն էլ չի խօսում, ու լո-
ամեն ինչ : Միայն արձագանքի ձայնն է գալիս հեռու
ձորերէն . գնա՛յ օրիորդ մի յուսահատուի, քո քաջութեան
կ'գտնես միևիթաբութիւն դու պէտք է յաղթանակը տանի

Յանկարծ լուսում է զանգերի ձայներ, զրը՛նդ, զըրը՛ն
Պարսկաստանից է գալիս, դա քեարւան է, մօտ յիսուն

արաւ կապուած, գալիս էին ու գնում դէպի Կովկաս, նոր
պարանք էին տանում ծախելու : Զանգերի ձայնը քանի դնաց
կառնեցաւ, ու անլսելի եղաւ : Օրիորդը վերջին անգամ իւր
պէտքը ձգեց դէպի Կովկասեան լեռները : Դէպի Արարատի
լուսը, կարծես խռովեց նրանցից, չէր ցանկանում նայիլ ոչ
տե՛ղ, նա յոյս ունէր որ մի գուցէ կ'իմանայ նրա մասին
ինչ որ նորութիւն, օրիորդը այնպէս էր յուզւած, ինչ-
էս Մովսէս Մարգարէն Սինայ լեռան վերայ, կարծես օրիոր-
ն էլ Մովսէսի պէս սպասում էր մի ինչ որ պատգամի : Յան-
արծ լուեց խմբապետի ձայնը, որ կանչում էր օրիորդին :

Օրիորդը, վերջին հրաժեշտ տուեց Կովկասեան լեռներին,
հեռաւոր դաշտին, և Կովկասեան սահմանին :

— Մնաք բարեաւ, Կովկասեան լեռներ, դաշտեր, ձորեր,
բլիճք և գետինք : Մնաք բարեաւ Արարատեան Մայր Ա-
լու, Լուսաւորչականներու նւիրական էջմիածին, Մնաք բար-
եաւ արեւ և լուսին, ես ո՞վ գիտէ մէկ էլ ուրախութեամբ
պէտք է սպրիմ ձեր մէջ, պէտք է անցնե՞մ ձեր միջով : Ես
յոյս ուխտ եմ անում այնպէս, ինչպէս մէկ անտէր և բախ-
ակորոյս մարգարէ, եթէ իմ նպատակները կատարուի, ես
կարողարձիս մէկ արձան պէտք է կանգնեցնեմ ա՛յս
եղ, և գոհարանական սեղան պէտք է պատրաստեմ հո-
ւանրի համար, բնութեան հարազատ զաւակների հա-
ար, ինչպէս Նոյը ջրհեղեղից յետոյ սեղան պատրաստեց,
նոթութիւն յայտնեց, աշխարհիս ստեղծողին, ամենաբարի Աս-
ումուն : Ծուռիկ չոքեց օրիորդը ջերմեւանդ սրտով աղօթեց,
արաւրեց Արարատի չորացած կուրծքը, ու առաւ հրացանը
այն կ'ընէ մօտ, ուր բոլորը կաղմ ու պատրաստ էին ու սպա-
ում էին օրիորդին :

Օրիորդը միայաւ խմբին ու սկսեցին արշաւել : Այնպիսի
անապարհով էին գնում մեր հայդուկները որ սահմանապահ
որքերը չառ հեռու էին ընկնում նրանցից :

— Մտոյ դեռ չառ կա՞յ որ հասնինք այնտեղ . . .

— Խա՛, դեռ ի՞նչ եկանք օր .

Գնում են, սա՛ր, ձոր, քար չեն նայում, գնում են ա-

ռանց մտածելու, առանց նայելու: Յորեկը գնում, են գիշերը գնում ու անընդհատ հարցնում իրենց ուղեցոյց քիւրդին:

— Մստո հասա՞նք...:

— Քիչ մ'ալ բաւէմն, քիչ մնալ, կ'հասնինք:

— Մստո', քեզ մատաղ, այնպիսի ճանապարհով գնանք որ ուղիղ գնանք մեր ծրագրած տեղը, հասկցա՛ր:

— Խա' բաւեմն, ես ձր քիրւօն եմ, ես ձր նիօքար եմ, ձեզի կի տանիմ, համայ խ. գաւառի մէջ կ'թալիմ ու կ'երթամ:

Հայդուկային խումբը այսպէս խօսելով, կատակ անելով, գնում էին: Լոյսը բացւեց, արեւի ճառագայթները տաքացրին երկիրը: Բնութիւնը նոր կենդանութիւն ստացաւ, ամէն դուռ, ամէն լուսամուտ բացւեցաւ, սրտեր ուրախացաւ, բայց մեր խումբի սիրտը տխուր էր ու տխուր: Կարծես արեւը խրախուսում էր երիտասարդներին նոր ուժ էր ներշնչում ասելով — գնա՛ցէք, հայ երիտասարդներ, կուեցէ՛ք կամ կուե՛ք փրկութիւն ստացէք, կամ զոհեցէք ձեր նւիրական ծաղիկ կեանքը, Հայաստանի փրկութեան: Ձեր իգեալը առ այժմ պէտք է լինի Հայաստանը, թշւառ Հայաստանը:

Սրեւը երկու մղրախ բարձրացաւ, բայց աշխատաւորները չկան, ցորենները, գլուխները ծռած դէպի գիւղ սպասում են իրենց տէրերին, որ դան, հաւաքեն իրենց: Բայց մա՛րդ, աշխատող չկար ու չկար:

Ամէնը վախեցած տաժանելի աղէտներից փակել էին իրենց տների դռները, ու սպասում էին զուլուլի: Երկիւղը, մահաւան սարսափի պէս փռւել էր, փռւել էր աշխարհի այդ խեղճ ու կրակ մասի վերայ: Ահ ի՞նչ սարսափելի էր տեսարանը, տեղ կար որ բռնի հաւատափոխէին անում. տեղ կար կոտորում էին անխնայ, թալանում, լլկում, ճղում էին կանանց արգանդը եւ անխղճօրէն մորթում:

Ամէն կողմում լաց, կոծ, շիւան, ամէն կողմում ճիչ ու աղաղակ: Օգնութեան կարօտ էր ոչ թէ մէկ գաւառ կամ մէկ գիւղ, այլ ամբողջ Հայաստանը: Արիւնը առաւելներ էր կաղմել, ու ողորում էր վիրաւորածների վէրքերը, որոնք թափվել էին ամէն կողմերում, աչքները բաց ու սպասում

իրենց բարեկամներին, աղգականներին, հարազատներին: Մահաւան քամին էր, որ թագաւորում էր ամէն տեղ: Մեր հայդուկային խումբը, առաջ էր խաղում անվախ աներկիւղ:

— Մստո', ի՞նչ լեռներ են սրանք, հարցնում է խմբապետը:

— Սիփանայ լեռներն են, Սասնոյ լեռները լաօ: Երբ որ Սասունի անունը ընկաւ ականջները, սարսեցինք, մեր ամբողջ մարմնի վերայ սոսկում անցաւ, մահաւան սոսկում: Ու մենք յիշեցինք այն նուիրական անունը, յիշեցինք այն քաջ մարտիկները, յիշեցինք նաեւ Սերոբ փաշային, որ ի՞նչպէս մէկ առիւծ, տիրապետել էր այս լեռները: Յիշեցինք մենք որ անցնում ենք հահատակների միջով, որոնց հողաթմբերը նոյն իսկ յայտնի չէին: Ահ Սասուն, քեամբախտ Սասուն, միմեջացին մեր չլրթունքները:

Մէկ էլ յիշում էինք որ Սասնոյ լեռները մարդու կեանք են ներշնչում, խրախուսում են մարդու, կարծես թէ նոր հոգի, նոր եռանդ է տալիս, նայողին, հետաքրքրողին: Մէկ էլ լսեցին մէկ ձիւ, մէկ աղիողորմ ձայն: Այդ ձայնը մէկ հիւսանդ մարդու ձայնի էր նման, մէկ վիրաւոր մարդու ձայնի էր նման: Ո՞վ է արդեօք, Հայ է թէ թուրք, ասաց խմբապետը, ու կանգ առաւ:

Խմբապետը հրացանի կոթով հրում է վիրաւորւածին ու հարցնում «Քիմսէ՞ն»: Իսկ վիրաւորւածը գոռում է. — ա՛խ մայրիկ ջա՛ն, ո՛ւրես ո՛ւր, մէկ վայրկեանով դէմքդ ցոյց տայիր ինձ: Խմբապետը ապշած հայում է վիրաւորւածին ու ասում ինքն իրան, թշւառ երիտասարդ հայէ հայ:

Հիւանդը չի զգում ահալին ձայնը ու աղմուկը ու կրկնում է նորից այս մեղամախճոտ խօսքերը, հոգի՛ս, ո՛ւր ես, ես մէնակ այս ամայի դաշտում, վիրաւորւած, անաէր ա՛ն օգնական, գոնէ գայիր, պատկերբիղ զուրբան, զուցէ քո ջնջով ինձ կենդանութիւն կ'տայիր:

Սարերի միջին, ձորերի խորշում, վայ գլխին տալով՝ քո խեղճ Պետրոսը, ձեզանից զրկւած ձեր կարօտովը մաշւած, հոգեւոր մէջ այս տեղ եմ ընկած: Ա՛խ հասէ՛ք, հասէ՛ք օգնե-

ցէք ինձ, ես դեռ չեմ ցանկանում մեռնիլ, ես դեռ վրէժ ունիմ վրէժ, ա՛խ Իգիթ, սիրելի ընկերս, դո՛նէ դո՛ւ գայիր, քե՛զ տեսնէի, իմ ցաւերս յայտնէի . . . :

— Պետրո՛ս, դու վիրաւորւած ես .

— Այո՛, ո՛վ էք դուք եղբայրներ .

— Մենք էլ քեզանից ենք, ձեր վրէժը լուծողներէց :

— Գոնէ փառք Աստուծոյ որ վերջի չնջիս մէջ, հոգեւորքի մէջ ձեզ հետ խօսելով պէտք է հոգիս աւանդեմ :

— Պետրո՛ս,

— Ի՞նչ է եղբայրներս :

— Պետրոս, որ տեղից ես վիրաւորւած :

— Ա՛խ շատ կասկածելի է իմ վերքս, կուրծքիցս է կուրծքիցս . էլ չեմ կարող ապրիլ, իմ ուժս ձեզ եմ յանձնում, առէք իմ փամփուշտներս, գէնքս, և տարէք հետերնիդ, ու մի թողէք որ չների փայ դառնայ :

— Սիրելի Պետրոս որ խմբից էիր .

— Իգիթի, քաջն Իգիթի խմբից :

— Հապա ո՛ւր է նրա խումբը հիմայ :

— Որ տեղ եղածը չ'գիտեմ, մենք այս տեղ կուրծքնուցանք, մի քանի հոգի ընկանք, իսկ մեր միւս ընկերները փախան, ապաստանեցին լեռները :

— Պետրոս ջան, ո՞ր տեղացի ես,

— Ընկերներ, Երևանցի եմ, բուն Երևանցի, նոր ամուսնացած, և մէկ աղջիկ ունէի : Ա՛խ, չ'մեռնէի դո՛նէ գէթ վերջին անգամ տեսնէի . . . :

Խմբապետը երևի շատ բան կ'հարցնէր, բայց Պետրոսի լեզուն բռնուեց, սկսեցին պաղիլ ձեռք ու ոտքերը : Միայն լսեց մի քանի կցկտուր խօսքեր ու հազիւ թէ կարելի էր հասկանալ :

— Ընկ . . . երներ . . . հետ . . . և եց . . . էք . . . իմ օրին . . . ակին չ'յու . . . սա հատ . . . էք . . . փառք . . . յեղ . . . ավտիսու . . . թեան . . . իւր . . . դրօշակին : Մընաաքք բաարբեեա :

Այդ խօսքերով կարեց իմ դառնագին ընկերիս շունչը : Խմբապետը հրամայեց որ դաշոյնի ծայրերով գերեզման փորեն : Խումբը գերեզման փորելով էր զբաղւած, յանկարծ լսեց հրացանի որոտումներ, անընդհատ տեղում էր փամփուշտները ինչպէս կատաղի կարկուտ : Այդ ձայնից զգացւած յանկարծ լսեց Պետրոսի ձայնը, կարծես հրացանը, նրա պայթեանի ձայնը նորից կենդանութիւն տուեց Պետրոսին, մեր սիրելի Մարտիրոսին, ու նա յանկարծ տեղից վեր թռնելով ասաց «Ա՛խ, երանի թէ ողջ, լինէի, ա՛խ անխիղճ Աստուած : ու վերջացաւ ամէն բան :

Հրացանների ձայնը քանի գնում մօտենում էր . . . :

Խմբապետն, համարձակ կերպով աշղարարեց խումբին որ կազմ ու պատրաստ լինին :

Լուսինը դեռ ուշ պէտք է դուրս գար . մութը գիշեր էր :

Միայն երևում էր գիւղեր, խեղճ ու կրակ գիւղեր, որոնց ճրագի աղօտ լոյսը, երևում էր հեռից, պլպլում ու պսպլում էր, ցոյց էր տալիս մասամբ իւր աւերակները : Գերեզմաններում ապրիլը այնքան երկիւղալի չէր, ինչքան այդ տեղերում, որ մահն էր թագաւորում : Ծների հաջոցի ձայնը նոյն իսկ չէր գալիս, պապանձւել ու ականջները սրել էին դէպի այն կողմը, որ կողմից գալիս էր հրացանների ձայնը : Միայն գիշերային բայդուշներ էին որ երգում էին, աւելի շուտ ողբում էին մարդկանց կեանքի հոգու, չարագուշակ ողբը, որ մարդու սարսեցնում էր : Մի սոսկում կար այն տեղերում մի սոսկում, որ քարերը նոյն իսկ անհանգիստ էին :

Լուսինը վախեցած այդ դէպքերից պահում էր դուրս չէր գալիս մութ ամպերի միջից, կարծելով թէ չ'լինի յանկարծ հրացանը, թշնամու անյարգ գնդակը դէպի իրեն կ'նետուի :

Բնութեան այդ երևոյթով կարելի էր հասկնալ միայն, որ ստում էր . — զգոյշ եղէք Հայ ժողովուրդ դեռ ավետները չեն վերջացել, այլ սպասում է ձեզ մի նոր աղէտ, որ առաջինից աւելի վատթար կ'լինի, աւելի սոսկալի :

Դեռ նոր էին հողին յանձնել իրենց անմահ Պետրոսի դիակը, երբ լսեցաւ նորից հրացանի ձայներ, ու քանի գնում աւելի մօտանում էր, ու լուռում էր նոյն իսկ ձայներ որ կամաց կամաց մօտենալով կարելի էր լինում հասկանալ :

Չայները սկզբում լսում էին տաճկերէն, եւ քիւրտերէն, յետոյ լսեց մի ձայն, որ պարզ լսեց, ու հասկեցեցաւ որ հայի ձայն է, ու գոռում է «Տղերք կրակ անհրնդատ կրակ»։ Սմբատը սկսեց ասել իւր խմբին որ չվախենաք, ինչպէս երեւումէ մերոնցից են։ Այդ ժամանակ մենք պահուինք մինչեւ որ քիւրտերի ձայները բոլորովին կ'մօտենայ ու հերտենները մեզ կ'լինի, մերոնք միւս կողմից, մենք այս կողմից կը պաշարենք այդ անհաւատներին, ու նրանց հոգին այն ժամանակ մեր ձեռքում կը լինի։

Կռիւր քանի գնում մօտենում էր Սմբատի խումբին։ Մէկ էլ յանկարծ լսեց մէկ բարձր ձայն որ ասում էր. — Ես սուրբ Սարգիս մեզ օգնես, դու հասնիս մեզ»։

— Տղերք գոռում է Սմբատը մերոնք հետ են մղում։ Կրակ։ Ու սկսեց նորից կրակ, կոտորում։ Քիւրտերը հասած խնձորների պէս ցած էին գլորւում։ Իգիթը ապշում է երբ լսում է միւս կողմից էլի հայի ձայն, հայդուկների ձայն է դալիս։ Ուրախանում ու գոռում է «Ընկերներ'ր, քաջացէ՛ք, մեզ օգնութեան են եկել, մենք փրկւած ենք»։ Ու սկսեցին աւելի եւս խրախուսել։ Մի քանի ժամ կուեղուց յետոյ երկու հայդուկային խումբերը գալիս են դիմաց առ դիմաց։ Քիւրտերը որը խելքը գլխին էր փախաւ, եւ իւր հոգին աղատեց։ Հայ երիտասարդները տեսնում են որ միայն իրենք են կանգնած դէմ առ դէմ։

Երիտասարդները այնքան ոգեւորած էին, եթէ նոյն իսկ մի քանի հարուր հոգի էլ լինէին թշնամիներից անպատճառ պէտք է յաղթէին։

Երիտասարդները գորովից ու ոգեւորութիւնից ստիպւած, չկարողացան իրենց ոգեւորութեանը զսպել, սկսեցին նորից հրացանաձգութիւն, բայց զգացումները չկորսնցնելով, փամփուշտները դէպի վեր էին նետում, ոչ թէ իրարու։

Մի քանի վայրկեան այսպէս կռւում էին միմեանց հետ, որ յանկարծ Իգիթը գոռաց.

— Տղերք, դադա՛ր, մերոնք են։

Անմիջապէս դադարում է հրացանաձգութիւնը, ու իրա-

բու երես էին նայում մի քանի վայրկեան, շւարած։ Ու յետոյ, Իգիթը հրացանը ձգեց գետին ու մօտեցաւ աղաղակելով.

— Ո՞վ էք իմ աղատարար հրեշտակներ որ այս ժամանակին հասաք մեզ։

— Այդ տեղ Սմբատը չ'կարողացաւ իրեն զսպել փաթաթուեցաւ Իգիթի վզովը ու սկսեցին միմեանց համբուրել։

— Սմբատ ջան, դո՛ւ ես, իմ աղատարար հրեշտակ, հաւատամ արդեօք իմ աչքերին։

— Հաւատայ իմ հերոս ընկեր, ե՛ս եմ, ե՛ս, քեզ աղատելու համար Աստուած ինձ այս տեղ ուղարկեց։

Միւս ընկերներին էլ փոխադարձաբար սկսեցին միմեանց համբուրել, ու առանձնացան Սեփանայ լեռան վերայ։

— Հիմայ մեզ պէտք է մէկ ապահով տեղ գտնել ու նստիլ, խօսիլ, հանգստանալ։

Երկու խումբերը միացած այնպէս էին ուրախանում, համբուրւում, որ կարծես թէ երկնքից Աստուած էր իջել։ Մինչեւ այն ժամանակ որ մութը պատեց ամէն տեղ, կարծես լուսին էլ զգաց այդ ուրախութիւնը։ Դուրս եկաւ մութ ամպերի տակից սկսեց լուսաւորել, ուրախացնել կարօտեալ սրտերին։

Մի քանի վայրկեանէն փախան երկնակամարէն բոլոր ամպերը, ու աստղերը, իրենց գոհարափայլ աչքերով սկսեցին լուսաւորել խաւարում խաղաղութեամբ երկիրը։ Գեշերային թաշունները սկսեցին դայլայլիլ, երգել, ու մխիթարել երիտասարդներին։ Գիշերային բայդուշի ձայնը կտրեցաւ իսպառ։ Այդ ձայների հետ միասին երգում էր և զովացուցիչ զեփիւռը, ու զովացնում քրտինքախարշ երիտասարդներին որոնք ահազին սոսկալի կռիւներից քրտնել, յոգնել էին։

Իգիթը և Սմբատը առանցնացան երիտասարդներից ու սկսեցին խօսակցիլ։

— Սմբատ ջան, ասա՛ ինձ ինչդեմ, ի՛նչ տեղեկութիւն ունիք իմ ծերացած ու խեղճ ծնողներից, որոնք աչքերը ճամբու սպասում են իրենց մենուճար որդուն։

— Շատ լաւ են Իգիթ, երբէք մտածելու բան չ'կայ, նրանք յետոյ իմացան ձեր տաճկաստան փոխադրւելը, որով-

հետև դու չէիր յայտնել, որ տաճկաստան եւս գնում, ա՛յլ, վաճառականական գործով եւս գնում: Եւ նրանք էլ հաւատա-
ցած էին: Բայց յետոյ երբոր լսեցին եկել եւս այս արեւան երկիրը,
արիւնը արիւնով լւալու. շատ վշտացան: Մանաւանդ որ Հն-
չակի մէջ կարդացին, իբրեւ թէ վիրաւորւած էք: Մենք քեզ
այստեղ չէինք սպասում, որովհետեւ մենք կարդացինք վերո-
յիշեալ թերթում, որ դուք Ս. գաւառի մէջ էք: Բայց մեծ
բարեբախտութիւն ունեցանք այստեղ հանդիպելու, և այս-
պիսի մի անտանելի վիճակում, օգնելու ձեզ:

— Շատ լաւ սիրելի ընկերս, ինչպէս է իմ սրտի հատորը,
իմ միակ խոնարը, արդեօք ինձ յիշում թէ մոռացաւ: Արդեօք
ձեզ մօտ չէ՞ր գալիս, և ինչ էր խօսում: Աս'ա, ա'սա ինձ,
առանց պահելու:

— Սմբատը առանց երկար մտածելու ասաց, գիտես Իգիթ
նա շատ մտածում է քեզ համար և սե է հագլիլ, մի քանի ան-
գամ եկան խնդրեցին նրա ձեռքը, բայց նա՛, պարզապէս ա-
սաց որ եւս նրան եմ սպասում, եթէ նա՛ նոյն իսկ սպանւած
լինի, եւ ողջ մնալու չեմ, նրա հետեւից: Կամ կ'գնամ նրա՛
վրէժը կ'լուծեմ ու կ'հանգստանամ, կամ թէ նրա պատճառաւ
նրա սէրը առանց ժխտելու, գերեզման պիտի մտնեմ: Ահա՛
աչրեւի ընկեր նրա գաղափարը: Երանի թէ նրա պէս աղջիկներ
չայ կանայք շատ ունենային:

Իգիթը լուռ էր, չէր խօսում, այլ հնազանդութեամբ
լսում էր նրա ասածներին: Եւ մի քանի վայրկեան երկուսն էլ
լուռ միմեանց էին նայում:

Սմբատը մտածում էր. ի՞նչ անեմ Աստուծ, յայտնեմ նրա
այստեղ լինելը, թէ ո՛չ: Եթէ յայտնեմ մի գուցէ ուրախութիւնից
մի որ եւ է վտանգ պատահի: Աւելի լաւ է որ չյայտնեմ, այլ
սուս այժմ գաղափար մնայ, տեսնենք ինչ է լինում վերջը:

— Սթալիւելով Իգիթը, կարծես քնած լինէր, ասաց
բարձր ձայնով. — գիտե՞ս Սմբատ ջան, եւս նրա սիրոյ զօրու-
թիւնովն է, որ կուռում եմ քաջութեամբ, և այս մի քանի
ընդհարումներից եւս միայն ողջ մնացի, այս նրա սիրոյ զօրու-
թիւնն է, եւս նրան եմ պարտական, իսկ եթէ այս ընդհարումից

էլ եւս ողջ մնացի, ինձ հաւատացէ՛ք որ պէտք է գնամ ու կա-
տարեմ խոստումս:

Այսպիսի խօսակցութեան մէջ, յանկարծ աչքը ընկաւ երի-
տասարդներից մէկի երեսին, ու բարձր ձայնով հառաչեց, էլ ի
նայից հետաքրքրութեամբ:

Կարծես լուսինը դիտմամբ իւր շողերը ձգել էր վարդուհու-
երեսին, որպէս զի գաղտնիքը երեսան հանէ:

— Սմբատ ջան ո՞վ է այդ երիտասարդը, որ ոչ մազ ունի
երեսին, ոչ էլ մօրուք: Այդպէս երիտասարդը ի՞նչպէս թուից
աշխարհի փառքը ու միացաւ ձեզ հետ:

— Չ'գիտեմ՝ Իգիթ, այդ բանը իրեն պէտք է հարցնես:
Իրեն կամքովը եկաւ մեզ հետ:

Սմբատը ձեռքով կանչեց վարդուհուն Իգիթի մօտ:

— Ո՞վ եւս, գեղեցիկ երիտասարդ, որ այս երիտասարդու-
թեան մէջ, յանձն եւս առել, մեռնիլ այս արեւան դաշտում,
թողնելով աշխարհի բոլոր զւարճութիւնները: Անունդ ի՞նչ է,
կ'չնորհե՞ս ինձ:

— Վարդան է պարոն խմբապետ:

— Վարդան ջան, պատմիր թէ ի՞նչ տեսակ, և ի՞նչը ստի-
պեց քեզ որ գաս ու միանաս պարոն Սմբատի խմբի հետ:

— Մէկը հայրենեաց սէրը, մէկն էլ մի ուրիշ անհատա-
կան սէր...:

— Շատ լաւ ասացիր, ազգային սէր ունենալը ամեն մէկ
անհատի պարտականութիւնն է, որ եւս հասկացայ իսկ անհա-
տական սէրը ո՞րն է որ ինձ անհատականի է: Եթէ մենք ունե-
նայինք օրիօրդաց խումբ, և դու ունենայիր մէկ սիրահար այդ
խումբի մէջ, և եթէ չ'կարողանայիր առանց նրա ապրիլ, ու
չ'դիմանալ սիրոյ բուռն հրդեհին, այն ժամանակ, եւս կ'համբու-
րէի քո ճակատը, որ եկել եւս քո սիրոյ իղեալին փրկելու և քո
արեւան գնով նրան արժանանալու:

— Այո, ճիշտ էք ասում, պարոն խմբապետ, ճիշտ գուշա,
կեցիք իմ սիրոյ իղեալի գաղափարը, բայց ոչ թէ աղջկայ վե-
րայ է իմ ունեցած սէրը, այլ աղայի, իմ ընկերին վերայ է, որ
եւս նրան սիրում էի ինչպէս իմ հարազատս, նա եկաւ ազգի

համար մեռնելու նրա աղատման, իրա բարինորոգման համար գոհելու, ես եւս վճռեցի նրա հետ գալ, ու նւիրել իմ ազգի սիրոյն :

— Սմբատ ջան կարօղ ես ինձ ասել թէ որի՞ն է նմանում այս երիտասարդը :

— Կարող եմ, Իգիթ, ես արդէն տեսնելուս պէս գուշակեցի ու իմացայ :

— Դէ՛ ասա եթէ կարող ես :

— Բեր ականջիդ ծածուկ ասեմ : «Վարդուհուն է նմանում» :

— Բրաւօ, Սմբատ ջան արժէ քու ճակատդ համբուրել :

Երկու խմբապետ իրարու հետ էին խօսում բայց Վարդուհուն ընկել էր մտածմունքի մէջ : Ի՞նչ անեմ արդեօք, յայտնե՞մ իմ ու լինելս ու գնամ փաթաթելիմ նրա պարանոցով : Յայտնե՞մ որ դու ես իմ կորցրածը, ես քո սիրոյ չը դիմացայ ու եկայ այստեղ, այս չորերում իմ կորուստը գտնելու, ու գտայ, աւրախացայ : Ո՛հ, աւելի լաւ է որ առայժմ գաղտնի պահեմ որովհետեւ կարելի է նա իրեն կը կորցնի ուրախութիւնից : Մանաւանդ որ նախաինամութիւնը կանանց տուել է շատ մեծ աւժ, համբերելու համար : Ես ինձ սառնասիրտ պէտք է պահեմ մինչեւ այն ժամանակ, որ յետ դառնալու լինենք : Միայն այն ժամանակ ես կը յայտնեմ նրան :

Լուսը բացուեցաւ : Մեր խումբերը աւելի եւս բարձրացան սարի գագաթը, և գտնելով մի քարանձաւ ներս մտան մի քիչ հանգստանալու . որովհետեւ անընդհատ կռիւներից, բոլորովին յոգնած էին :

Բոլորը հաւաքւեցան քարանձաւի մէկ անկիւնը, ու սկսեցին պառկել հանգստանալ : Միայն երկու հոգի կային այդ տեղ որ քո մաշուած էին, հանգստութիւն չունէին, ու գաղտնազողի քար երեսի էին նայում : Վարդանը նայում էր Իգիթի երեսին, տեսնում որ Իգիթը քանի գնում թուլանում, գունատուում, երբ իւր վրայ է նայում : «Պ. խմբապետ, ի՞նչ, սրտումդ ի՞նչ գաղտնիք ունես պահւած որ քանի ինձ նայում ես այլափոխւում ես, նեղանում : Ինչպէս երեւում է ունի՞ս մի գաղտնիք որ այդ քաջ սիրտը կարատու է, կըծոտում :

— Է՛հ Վարդան, իմ վերքերս մի բանայ, թող իմ սիրտս տանջւի, մաշւի, ես ցաւագար մարդ եմ սիրելիս, եթէ Աստուած չը խղճայ վերաս, այս ցաւովը գերեզման պէտք է մտնեմ :

Այդպէս յուզւած, առաւ մէկ մեծ քար և թիւգ տւեց այդ քարի վրայ ու աչքերը նորից յառեց դէպի այդ երիտասարդը : Մէկ էլ տեսնես աչքերից արտասուք վաղեց, ու սկսեց ինքնիրեն ասել, այս սիրահարական ոտանաւորը :

Ո՛հ, ի՛մ քնքոյշ, ինձ մոռացար,

Իմ ճարս ո՞նց կը լինի,

Այսուհետեւ թող ինձ համար

Արեւի լոյսը խաւարի :

Թողնելով ինձ անմխիթար,

Սէր իմ, ո՛հ դու ո՞ւր կը դիմես,

Ո՛հ որոշումդ է անտարբեր,

Ես կը մեռնիմ առանց քեզ :

Երազէ այս որ կը տեսնեմ,

Կամ թէ ցնորք խօլական

Ուշքս կերթայ և ո՞ւր եմ,

Ո՛հ ցաւալի տեսարան :

Իգիթը յիշեց իւր անցեալը, որ թողել էր մէկին, որին պատուիրել էր սև հագնիլ, մինչև իւր գալը . նա յիշեց որ ինքը վերաւորւած էր Խ. գաւառում, տարւեց Հայրոյի տանը և նրա հարսը, խաթունը, աշխատում էր նրա վերքերը բուժել : Նա նորից մըմնջաց ինքն իրան, «Մի անիծեք ինձ, իմ հրեշտակ, մի անիծիր այլ օրհնիր : Սպասիր, սպասիր իմ գալստեանը :

Այդ միջոցին Վարդանը դուրս եկաւ քարայրից նստեց սարի կուրծքին ու սկսեց ոխից նորից մտածել :

Ի՞նչ անեմ Աստուած իմ, գնամ յայտնեմ իմ ու եղածը եւ համբուրեմ նրան, նրա գլուխը դնեմ իմ այս այրւած կուրծքիս լամ ու խնդա՞մ : Աստու՛ծ, դու ինձ համբերութիւն տա, եթէ ո՛չ . . . :

Այդ մտռեղական վարկեանին, ուր քարանձաւը տիրում էր խորհրդաւորութիւն, Սմբատը խնդրեց երիտասարդներին որ գոնէ

ցած ձայնով երգեն մի ուրիշ յեղափոխական երգ, որպէս զի փոքր ինչ խրախուսւին:

Սարոն որ բուն Սասունցի էր, ամենաճարպկութեամբ առաջ ընկաւ, և երգեց...

Ով որ քաշէ ինչ կապասէ

Արդէն ժամանակ է թող գայ

Մահու պատրաստ պատերազմ է

Ով որ անվախ քաջէ թող գայ:

Երկաթէ մարդ քարէ հոգի

Վրէժ խնդիր լինել թուրքին,

Աշխուժով քարի տակ չոքենք,

Անախալ խփողը թող գայ:

Մեր Սասունն է սարի սիրան

Կռիւ ունինք միշտ անսահման

Կուով պիտի փրկենք Հայաստան

Ով որ ազնիւ մարդ է թող գայ:

Այս հինգ դարէ մեզ կ'սպառեն,

Բռնի կրօնից կ'հանեն

Հարս ու աղջիկներս կ'տանին

Նամուս ունեցողը թող գայ:

Հայդուկային խումբը երգում էր առանց երկար ու բարակ մտածելու, բոլորն էլ տաքցել էին, խրախուսուիլ: Միայն կար երկու սիրտ որ տխուր էին. այրւում էր նրանց սրտերը, ապրում էին հեռու իրարից, չ'նայելով նրանք այդ պահուն միմեանց մօտ էին գտնուում, բայց Իգիթի խելքը, ուշադրութիւնը, նրան յիշելու համար թռնում էր սարերի վերայով, ձորերի միջով, անչափ ու անսահման հեռաւորութիւններով:

Խումբը այնպիսի մէկ դրութեան մէջ էր գտնուում որ կարծես թէ հարսանիքում լինէին: Ու չէին մտածում թէ մի քանի ժամից յետոյ նրանցից ո՞րը ողջ կը մնայ:

— Տղերք ասում է մեծ խմբապետը. կատակ անելու ժամանակ չէ, վերցրէք հրացանները մաքրապրէք, ով գիտէ թէ ինչ կարող է պատահիլ: Սրան կասեն Սասուն, սա մի ժամանակ աժդահաների վայր էր դարձած, սրտ վերայից չա՞րք

պակաս չէ եղել, աշխարհի սկզբից մինչև վերջը: Այստեղ ամենայն դէպս մարդ իրեն չ'պէտք է կորցնի, ու կազմ, պատրաստ պէտք է լինի ա՛յն վայրկեան: Դիտէ՛ք, պարոն'ներ, մթնոլորտը խառնւած է երևում, նայիր այն աստղի'ն, նայիր Սմբատ, կարծես թէ պէտք է յափշտակի միւսէն, չ'նայելով լաւ դուշակութիւն չ'է, բայց ես քանի որ փորձել եմ պէտք է որ հաւատամ:

Խ. գաւառում շատ մեծ անհանգստութիւն կայ Սմբատ, ինչպէս երևում է, նրանք վտանգի մէջ են: Քանի որ Անդրանիկը լսւում է թէ այս կողմերումն է, մենք գնանք Խ. գաւառը նրանց պաշտպան հանդիսանանք, մանաւանդ որ ես ծանօթ եմ այն տեղի բոլոր ճանապարհներին: Ա՛յ Սմբատ չե՞ս զարմանար որ ես հոն չորանութիւն էլ արեցի մինչև կարողացայ նոր խումբեր կազմել:

— Ճիշտ է, Իգիթ, քիթս նորից արիւնի հոտ առաւ: Քո գուշակութիւնը սխալ չէ', ուրեմն պատրաստւինք, որ քանի շուտ է մի ճար անենք:

— Տղերք, մի նոր բան միտս ընկաւ: Ես քանի որ այնտեղ էի, լսւում էր որ իբրև թէ քիւրդ ցեղապետը ֆէրման է ստացել որ միանայ հսկեարների հետ, ու յարձակում գործեն, բռնեն ապստամբներին: Մենք որ գնանք նախ և առաջ կուշարկենք երկու ընկեր, որ գիւղացիներին յայտնեն աղէտի մասին, մինչև որ կ'հասնենք մենք, համաձայն էք:

— Համաձայն ենք, ա՛յո, ինչպէս որ կարգադրես մենք իրաւունք չունինք հակառակ հանդիսանալու:

Երկու հոգի գալիս են Խ. գաւառի Բ. գիւղը:

Օրը շատ պարզ էր. աշնանային արևը իւր անտաք ճառագայթները ձգել էր երկրի վերայ, ու հալեցնում էր նոր եկած շաղը: Գետինը շատ խոնաւ էր, կանաչների վերայ նստել էլ չէր կարելի: Քարերը կարծես թէ սառուցից ձուլւած էին: Արևը իւր բնական խաբեբայութեամբ, մէկ դուրս էր գալիս, հանում իւր գլուխը, մերթ փափուկ նորից ամպերի մէջ:

Մեր պատգամաւորները եկան Բ. գիւղը, օրը արդէն կէս օր էր: Գիւղացիները դուրս էին եկել, գիւղամիջի մեծ ծառի

տակ, նստել, ու խօսակցում էին թէ ի՞նչպէս բոլոր կողմերում կոտորած եղաւ, թալան եղաւ բայց իրենց կողմերում չեղաւ :

Մերերից մէկը ասում է,

— Դու ողջ լինիս Ռէս Գալօ, քո պատիւն է որ մենք կ'վայելենք, քո սայէիցն է որ մենք կ'ապրինք, թող Աստուած քո կեանքը երկարացնի քո որդիները բաշխի :

— Ճի՛շտ է, «էֆնդմ» իմ պատիւը սարերով ու ձորերով է մեր քիւրդ աղաների մօտ, եթէ ես չ'լինէի Ռէս, և իմ տեղը ուրիշը լինէր, հաւատացէ՛ք որ այս գիւղում մարդ չէր մնացել, օջաղ չէր մնացել, որ չ'քանդէր :

Ռէս Գալօն սկսում էր իրեն գովել, որ գիւղացիք աւելի ևս վախենային նրանից, կամ տուգանք առնելու ժամանակ չ'կարողանային իւր վերայ խօսել : Նա միշտ պարծանքով էր խօսում գիւղացիների հետ, «որ ես չ'լինիմ, բոլորդ էլ կ'կոտորւիք, իմ սայէից է որ ապրում են մեր գիւղացիները» :

Գիւղացիները տեսնում են որ գալիս են դէպի իրենց երկու հօգի կտրիճ երիտասարդ, եափանջան վերաները, մեծ չերքէզի փափախները գլխներին, մէկ մէկ փայտ ձեռքերին մարգարէի քայլերով մօտենում են իրենց :

— Բարի օր ձե՛զ, եղբայրներ :

— Բարով տեսանք ձեզ երիտասարդներ :

— Եղբայրներ ո՞րն է ձեր գիւղապետը, մենք մի քիչ գործ ունինք յայտնելու, խորհրդակցելու :

— Ես եմ գիւղապետը, հրամե՛ցէք, նստեցէ՛ք :

Ռէսը մի այնպիսի շեշտով ասաց այդ վերջին խօսքերը. որ կարծես թէ ցանկանում էր նրանց հազանդեցնել իրեն առ :

— Եղբայրներ, լսում է որ այս տեղի քիւրդ բէգը, Հասան աղէն, պէտք է միանայ էսկեարների հետ ու պէտք է ձեզ կոտորի և թալանի ենթակայ անի : Արդեօք դրա փոխարէն ի՞նչ պատրաստութիւն էք տեսել, կա՞րող էք ձեր պատիւը պաշտպանի թէ ո՛չ :

Գիւղացիները բոլորը չլարած նայեցին ծերացած Ռէսի

երեսին, որ մէջքը տուել էր ծառի արմատի նեւ նստել յաղթական կերպով : Ինչպէս մէկ նահապետ :

— Ո՛չ, Հասան աղէն մեզ ո՛չ կ'կոտորի ոչ էլ կ'թալանի, նա իմ պատւի համար, իմ աղ ու հացի խաթրի համար կ'խնայի մեր գիւղացիներին :

— Ռէ՛ս, վերջը դու կ'փուշմաննաս :

Երիտասարդներից մէկը գնաց մի ինչ որ բան փոփոսաց, ու յետոյ ինչպէս խռոված մարդարէ ելան այն տեղից ու իրենց թոյլ ոտքերը քաշ տալով, փայտը առին ձեռքերը ու գնացին առանց հետ նայելու : Մերունի Ռէսը, մի քանի վայրկեան լռութիւն պահպանելուց յետոյ սկսեց խնթի նման գոռալ :

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս իմ գիւղից, անխիղճներ. աշխարհը քանդեցիք, հիմայ էլ իմ գիւղն էք ուղղում քանդել... իմ գիւղը ո՞ճրագործի գիւղ չէ, իմ օջախս ձեր պէս աւազակների համար փակ է, իմ որդուն էլ գլխահան արեցիք, տարա՛ք, կորցրէ՛ք, հիմայ էլ մեր գիւղի գլխին է՞ք ուղղում խաղալ ձեր կապեկական խաղերը» : ու էլի շատ բաներ, հայհոյանքի կոյտեր էր որ թափւում էր խեղճ երիտասարդների հետեից : Երիտասարդները գնացին գիւղից հեռու, սպասեցին Իգիթի ծրագրած տեղում, մինչև նրանց գալը : Մութը գիւղեր էր : Երիտասարդները եկան գիւղին մօտ, մէկ ապահով տեղում սպասեցին :

Մէկ էլ լսում է շների հաջողի, ոռնողի ձայնը, որ անագին զաւթուկ էին հանում փողոցներում, և կարծես թէ ցանկանում էին յայտնել իրենց խոհանոցի տէրերին այդ չարագուշակ աղէտի պատուհասութիւնը :

Իսկ ծերունի Ռէսը չեր կարողանում մոռանալ այդ երիտասարդներին, նրանց դէմքերը, մանաւանդ այն երիտասարդը, որ նրա ականջին մի ինչ որ բան փոփոսաց : Նրա երեւակայութեան մէջ էր նաև նրանց քայլերը, թէ ի՞նչպէս իրենց թոյլ ոտքերը քաշ տալով խռոված մարգարէի պէս հեռացան այս տեղից :

Շատ կարելի էր որ քաղցած լինէին խեղճ երիտասար-

դնները:— Այն, ես ի՞նչու վշտացրեցի նրանց, այն անմեղ երիտասարդներին:

— Հապա՛ այն երիտասարդը որ ինձ ասաց. «Ծերունի չի չփռմանես, Ռէս, վերջը դու կ'զղջաս»:» Այդպիսի անտարբեր դրուժեան մէջ էր Ռէսը, ու ծխախոտը ծխում էր ագահութեամբ, ու ժուլը քուլայ-քուլայ հանում իւր չորացած բերնից, իւր ճերմակած մօրուքը թափ տալով: Յանկարծ ներս է մտնում գիւղի Գլիրը, ու ասում:

— Ռէս, քո տունը չքանդւի կորած ենք.

— Ի՞նչ եղաւ Գլիր՛, այլալուծ հարցնում է Ռէսը.

— Բէգը և Հաւան աղան միասին, անագին զօրախմբով պաշարել են մեր գիւղը: Ընթր ունիս ճարդ տես:

Մի քանի վայրկեան ծերունի Ռէսը չփռեւումէ: Ելի ներկայանում են այն երիտասարդները, և կարծես թէ ականջ ջին դեռ լսում էր այն խօսքերը «Ռէս, չը փռմանես»: Ո՞վքեր էին այդ օտարականները. արդեօք Աստուծոյ ուղարկած հրեշտակներ էին, որ եկան մեզ պաշտպանելու, բայց ես հեռացրեցի մեր գիւղից, հայհոյեցի իմ չորացած բերանով:

— Ռէս, ի՞նչ մտածեցիր, ժամանակ կորցնելու համար մենք կը տուժենք, վեր ե՛լ, ինչ անելու ես արա՛: Ռէսը վեր ելաւ, կոտորեւած սրտով Գլիրի հետ գնաց և ի՞նչ է տեսնում, հարուրաւոր թուրք, քուրդ խուժանը միմեանց հետ միացած, պաշարել են գիւղացիներին: Մէկ էլ փոխուեցան մի ուրիշ թաղ, այնտե՛ղ, որտեղ ինքն էր նստած, միւսոյն ծառի տակ նստել էր Հասան աւաղակապետը, ոտքը ոտքի վերայ դրել ու հրամայում էր կոտորել, այն ժողովրդին որոնք յոյսերնին դրել էին Ռէսի վերայ, որոնց Ռէսը ասում էր, գովում էր իրեն նրանց առաջ, որ իմ սաէիցն է որ դուք ապրում էք:

Ռէսը մօտեցաւ, ծունկ չոքեց ու ասաց.— Աղա, քո ոտքը պահեմ, իմ աղու հացին խնայիր. այն մէկ բեռ աղու հացին խնայիր որ միատեղ ենք կերել: Իմ ձեռքը քո փեշն եմ ձգել աղա՛ս, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր «Ալահի»:

— Ե՛լ, կա՛նգնի, Ռէս Գալօ, ե՛լ, ու զուր տեղը գլուխս մի ցաւացնի. ես քեզ պաշտպանել կարող եմ, բայց Ձեր

գիւղը չեմ կարող. եթէ ցանկանում ես ազատել այս վտանգից, կսրող ես քո ընտանիքով փոխադրել իմ տունս. ես միայն այսքանը կարող եմ անել: Իսկ ինչ որ վերաբերումէ ձեր գիւղացիներին, ես պաշտպանել անկարող եմ, որովհետեւ մեզ հրամայւած է մեր արդարադատ մայրաքաղաքից «Ստամբուլից» ապստամբ ժողովրդին սուր քաշել, ու ապօրտամք ֆէտայիներին բանտարկել, կախաղան հանել:

Սուքը վերջացրեց ու նորից որոտաց անգութ Բէգը.

— Էսկեաններ, քիւրտներ, թողնում եմ Ձեր կախքին, ինչպէս կուզէք այնպէս վարեցէք այս գեաւուրների հետ:

Ծերունին չէր սպասում այսպիսի մի կտրողական պատասխան, իւր երկար տարւայ աղու հացկեր բարեկամից, որ իր որկորը լցնում էր միայն հայի տների փշրանքները.

Ծերունին կաթլածաճար եղածի պէս վազում է ու մտածում, գոռում.

— Երիտասարդներ, ո՛ւր էք, ո՞վ էիք, եկէ՛ք, եկէ՛ք, ազատէ՛ք մեզ, ես Ձեզ չէի ճանաչում, Ձեզ Աստուծոյ էր ուղարկել ինձ փրկելու, մեր գիւղը ազատելու: Ես Ձեզ, չը ճանաչեցի, ներեցէք ինձ, ներեցէ՛ք սուրբ առաքեալներ, հա՛ եկա՛ք, եկէ՛ք Ձեզ մատաղ, եկէ՛ք: Ծերունին խենթի դեր էր կատարում, իրեն կորցրած, խօսում էր առանց դատողութեան, և նրա երեւակայութեան մէջ միշտ տպւած էր նրանց պատկերը: Ծերունին գլուխը առած վազում էր գիւղամիջով, ինչպէս անասնոց ձին դաշտում:

Մէկ էլ կանգ առաւ, վերջին անգամ նայեց իւր գիւղի վերայ, իւր խեղճ ու կրակ գիւղի վերայ, և ի՞նչ տեսնում, աղմուկներով, ճվճոցով, հարա հրոցով փախնում են գիւղացիք. ո՛րը երախան գիրկը առած, ո՛րը վզովը ձգած, մի խօսքով մի բաղմաթիւ բաղմութիւն, մի թշուառ բաղմութիւն:

— Ո՛ւր էք գնում աղբարտանք, ի՞նչու թողեցիք Ձեր տուն ու տեղը, հետ դարձէք մեզ սպանեն, մեր օջախներում, մեր յարկերի մէջ:

Ո՞վ կ'լօի ծերունի նահապետի խօսքերին, ամէն մարդ ցանկանում է իւր հողին ազատել վտանգից, փախնում են, ինչպէս խօսիր փռած գետինին:

— Չէ՛ք յսում, հա՛ա, հապա ես ինչո՞ւ եմ գնում. ո՞ւմ համար, ուրեմն դուք ազատեցէ՛ք ես կը մեռնիմ Ձեր տեղ, ես չեմ փախնի, ես եմ յանցաւորը թող ինձ դատեն :

Այս ասաց ու գնաց շուտ շուտ դէպի իրենց տունը : Եւ ի՞նչ զարմանք. տեսնումէ որ Բէգը նստած իրենց տանը յարկի տակ հրամայում է թալանել Ռէսի տունը, այն պայմանով որ հարսը, գեղեցիկ Հռիբսիմէն տանին իրենց տուն, այսինքն Ռէսի տան կողոպուտը ընծայումէ աւազակ-ներին իսկ հարսը ինքն է տանում :

Իսկ ծերունի պառաւ կինը, իւր մազերն էր փետում Բէգի ոտքերն էր համբուրում, աղերսում էր. — Բէգ, մեր ա-ղու հացին խնայիր, իմ հարսին մի տանիր. մի խօսքով արտա-սուքը ծով չինած պառաւը իւր ծծերը դուրս էր քձել ու աղաչում էր գոնէ Աստուծո՛ւմ մի օգնութիւն անի :

— Ծուն պառաւ, հեռացիր ոտքերիցս, ի՞նչ ես քեաւթառ չան նման ոտքերս լիզում, քո հարսը ձեր լեազի կին չէ, նա՛ ինձ համար է ստեղծւել, դու կարծում ես որ ես ձեր տուն գալիս քո քեաւթառ երեսին էի կարօտ, կամ քո շո՛ւն մար-դու, ոչ՛, ես գալիս էի քո հարսի համար, ես սիրում էի նրան, հիմայ էլ պէտք է տանիմ ինձ կնիկ անեմ, այսքան հայ կա-նանց մէջից ի՞նչու ես էլ չունենամ, բոլոր իմաները, Բէգերը ունին, իսկ ես չունենամ, հեռացրէ՛ք էսկեարներ, կամ եթէ չ'հեռանայ շան նման սատկացրեցէ՛ք :

Խեղճ պառաւը, ձեռքերը բարձրացրեց ու վրէժխնդէր լեզուով թափեց հաղար ու մի տեսակ նախատանք երկնքի երեսին, այն անամօթ երկնքի երեսին : Ա՛խ անգութ Աստ-ուած. գեղեցիկ, հարս ու աղջիկ ունենալն է՛լ մինչև անգամ չի կարելի այս անխիղճ աշխարհում :

Ի՞նչ անենք, Աստուծոյ տւած գեղեցկութիւնը ո՞րտեղ պահենք, ա՛խ ջանաւարները հաղար անգամ գութ ունին քան թէ մարդիկ :

Այս տխուր տեսարանին չ'կարողացաւ դիմանալ խեղճ ծերունին : Սուրը քաշած և բռնած ձեռքը, ինչպէս Հայկ նա-հապետը յարձակեց էսկերների վերայ, իւր համար ճանա-պարհ բանալով :

— Ծնե՛ր, որոտաց ծերունին իմ յարկս էլ պղծեցիք, իմ հարսիս էք քաշում տանում : Ու բոպէական կայծակի արա-գութեամբ թուրը խփում է, իջեցնում է Բէգի գլխին, բայց դժբախտաբար, Բէգին չէ կպնում հարուածը, այլ սօտի կանգ-նած քիւրդ պահապանին :

Շւարել էին աւազակները, այս ծերունու քաջութեան վերայ :

Բէգը սթափւեց ու գոռաց քիւրդերի վերայ :

— Բռնեցէ՛ք այդ շանը, և կպեցէ՛ք այդ սեան վերայից :

Հրամանը կատարուած էր : Պառաւ կինը որ տեսաւ իւր ծերունի մարդու այդ չարչարանքը, յարձակեցաւ քիւրդերի վերայ իւր ձեռքի երկաթով հարւածեց ու գլորեց ցած մի քանի քիւրդի : Այդ ժամանակ Բէգը հրամայեց «կրակ» . մի քանի վայրկեանից յետոյ թաւալում էին, տառապում էին իրենց արիւնի հետ շաղաղւած մի քանի տասնեակ հոգիներ :

Յանկարծ լսեց մի շան հաջոց, որ ահռելի ձայնով կապը կտրեց ու յարձակեցաւ քիւրդերի վերայ ինչպէս մէկ առիւծ : Կարծես թէ հաւատարիմ կենդանին հասկացել էր իւր տիրոջ այդ դրութիւնը : Քիւրդերը հարւածում էին սրով, բայց արիւնւոյ շունը մարդկանց կծոտելով թռնելով դիակների վերայից ընկաւ իւր տիրոջ ոտքերի տակ : Եւ արտասուքը հեղեղի պէս թափւում էր հաւատարիմ կենդանու աչքերից : Ծերունին բացեց իւր չորացած աչքերը և տեսաւ իւր հաւա-տարիմ շանը, մէկ ա՛խ քաշեց և մրմնջում էին նրա չրթունքները :

— Ա՛խ, ո՛ւր էք փրկարար հրեշտակներ, եկէ՛ք, հիմայ ազատէք ինձ : Ո՛վ էիք արգեօք :

Յիշեց նաև այն խօսքերը, որ երիտասարդներից մէկը գո-ռաց «Ուէ՛ս երանի չ'փոյմանեա» :

Բէգը իւր հրամաններով էր զբաղւած, երբ լսեց հրա-ջանի ձայներ, ազմուկ ազաղակ :

Բէգը կարծեց թէ իւր եղբայրն է, և եկել է իրեն օգնութեան, ու տեղից չ'չարժւեցաւ :

Բայց ձայնը, հրացանաձգութիւնը, քանի գնում աւելի

ու աւելի սաստկանում էր: Յանկարծ, քիւրդերը լեզապատառ գալիս են Բէգի մօտ ու ասում:

— Բէգ, օգնութիւն, էլ քիւրդ չմնաց բոլորը կոտորւեցին: Օգնութիւն, դռում էին քիւրդերը լեզապատառ:

Բէգը ջանկանում էր շարժել իւր այդ շարած դրութիւնից երբ ներս թափւեցան երիտասարդներ, միայն Բէգը լսեց մի բարձր ձայն, որ որոտաց ամպի պէս:

— Տղերք, ջարդեցէք անխնայ, այդ անաստուածներին: Այդ տեսանք, մօտ յիսուսն հողի ընկան քիւրդերից, և շան նման թաւալում էին դետինին:

Բէգը, բարկացած որոտաց, քիւրդերին:

— Կրակ, և սկսեցին կռիւ: Կռիւը շատ սոսկալի էր: Բայց և այնպէս քիւրտերը հարուրսուոր մարդ թողնելով, փախան ազատւեցան: Երիտասարդները գնացին ծերի մօտ որ ձեռք ու ոտքերը բանան, բայց ծերունին, դեռ չէր մեռած հոգեւորք դրութեան մէջ բացառ աչքերը, և բացւած ձեռքը սկսեց պըտըտցնել օդի մէջ:

— Մարդ է փնտռում խեղճը, ասաց խմբապետը. այնտեղ, որ վիրաւորւած էր նաև ծեր նահապետի որդին, մօտեցաւ փաթաթւեցաւ հօր սլարանոցով, ու սկսեց համբուրել հօր ձեռքը:

— Հայրիկ, անբախտ հայրիկ, ես՝ եմ, քո մին ու ճար որդի՛ն: Ծերունին մօտեցրեց իւր որդու ճակատը իւր չորացած շրթունքներին և համբուրեց, փափաքը առաւ:

Այս այն քաջ երիտասարդն էր, որ Իգլիթի դադափախներին համակրելով, Իգլիթի անբաժան ընկերն էր դարձել, սարերի ձորերի մէջ էին ապրում միասին: Ծերունին էլի իւր ձեռքը պըտըտրեց օդին մէջ:

— Ու՞մ ես փնտռում, հայրիկ ջան, հարցնում է որդին:

— Նր... անց... այն... առաքեալներին:

Իգլիթը մօտեցաւ, համբուրեց ծերունի նահապետի ձեռքը: Ծերունին իւր հոգեւորք դրութեան մէջ, բացառ իւր աչքերը գէթ վերջին անգամ, ու սկսեց անհասկանալի ձայնով զլլալ, որ հալիւ կարելի էր հասկանալ այս խօսքերը:

— Նե... րեց... էք... մեղ... փրկ... արար... հրեշտակ...

ներ, մենք... չէինք... կար... ողան... ում հաս... կան... ալ որ... մեր... փրկ... ութիւնը... ձեռ... ձեռ... քով... պէտ... քէ լինի... ներեցէք... նե... րեց... էք... ինձ... և... մեր... դիւ... դա... ցիներին... միաք... բա... րեալ... թող... Աստ... ուած ձեղ... աջո... դու... թիւն տայ: Ահա այս խօսքերով փջեց խեղճ ծերունին իւր վերջին շունչը:

Երիտասարդները, աւարը յանձնեցին գիւղացիներին ու պէտք է դնային: Երբ խմբապետի աչքը ընկաւ ընկերների վերայ շատ դարմացաւ որ մօտ երեսուն հոգուց մնացել էին տասն և երկու հոգի:

Խմբապետը վերցրեց իւր ընկերներին, արշաւեցին մօտակայ ձորը. ճանապարհին հանդիպեցան հարիւր հոգուց բաղկացած մէկ աւազակաց խմբի, որոնք ո՞վ գիտէ թէ ի՞նչ դիտողութեամբ էին գնում: Կամ աւերելու, կամ թալանելու, կամ սուր քաշելու: Մեր խումբը կանգ առաւ:

— Քիմ սէն, գոռում է աւազակապետը: Չայն չ'կայ, մերոնք ոչ մի ձայն չեն հանում:

Այդ ժամանակ նրանք մէկ անգամ բոլորը մէկէն հրացանազարկ են անում Հայ Ֆէտայներին: Իսկ երիտասարդները տեսնում են որ էլ ուրիշ ճար չ'կայ, սկսում են պատասխանել նորից հրացաններով: Սկսում է կռիւ, մեր երիտասարդները չնայելով իրենց փոքրամասնութեան, բաւական ժամանակ դիմանում և դէմ են կանգնում: Խմբապետը տեսնում է որ տասն ու երկու ընկերներից մնացել են միայն երեք հոգի: «Տղերք եթէ այդպէս է ազատեցէք ձեզ, եթէ կարող էք:

Գիշերը մութն է, շատ սաստիկ մութը, երեք հոգին էլ միասին փախնում են դէպի ձորը, և անհետանում:

Քիւրտերը որսը կորցրած չների պէս սկսում են փնտռել ամէն տեղ, բայց իզո՛ւր, ապարդիւն է անցնում ամէն բան, չեն կարողանում բռնել:

Մի քանի ժամից յետոյ, երեքը որ միասին էին փախել, եկան նստեցին մէկ ծառի տակ ու սկսեցին միմեանց հետ խօսիլ, ու չէին ճանաչում թէ ո՞ր ընկերներն էին ընկնողները, Սմբատը նայեց, կարծես թէ մի բան, մի աղօթք մրմնջաց ինքն իրեն: Ազատւածներից մէկը Իգլիթն էր, Վարդուհին ու Սմբատը:

Սմբատը նայում է Իգիթին, որ քանի գնում թուլանում է :
— Ի՞նչ եղաւ քեզ, Իգիթ, ի՞նչու ես այդպէս դրութեան մէջ, չ'լինի թէ վիրաւորեցար :

— Չ'գիտեմ սիրելի սմբատ ձեռքս շատ սաստիկ ցաւում է :
Սմբատը նայեց ու դարմացաւ որ ամբողջ թևի մէջ, արևնը լեռնացել էր :

— Վարդա՛ն, թաշկինակ չո՞ւնիս արդեօք որ Իգիթի վէրքը կապես : Կարծես թէ Վարդանը այդ հրամանին էր սպասում, հանեց թաշկինակը և ամուր կապեց թևը :

Իգիթը յանկարծ սթափեց, որ տեսաւ թաշկինակը : Այդ թաշկինակը այն թաշկինակն էր, որ Իգիթը թողել էր Վարդուհու մօտ իբրև յիշատակ : Բայց Վարդուհին անզգուշաբար միևնոյն թաշկինակով է կապում նրա թևը :

Իգիթը երբ որ տեսնում է թաշկինակը, կաթլածահարի պէս գետին է գլորւում : Սմբատը հասկանում է գործի եղելութիւնը, ու բարձր ձայնով գոռում է . . . :

— Վարդուհի ի՞նչ արիր . այսքան ընդհարումների մէջ քեզ կարողացար պահել, բայց այս մի փոքրիկ անզգուշութիւնից մարդու պէտք է սպաննու :

Սմբատը եկաւ, Իգիթի գլուխը դրեց իր ծնկերին ու սկսեց աղերսալից խօսքերով խնդրել, բայց Իգիթի չնչառութիւնը կտրւում էր :

Վարդուհի, ջուր բե՛ր, գոնէ ջրով ուշքը տեղը բերենք, բայց վարդուհին ինչո՞վ ջուր բերէր, կամ ո՞րտեղից գտնէ : Յուսահատ դրութեան մէջ, Վարդուհին սկսում է անիծել, իւր վիրաւոր սրտով, չորացած շրթուքներով :

— Յանկարծ լսում եմ հրացանի ձայներ, ու հարայ հրոցներ, որոնք գոռում էին, լճ, լճ, գնա :
— Սուս Վարդուհի ձայն չ'հանես, Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կարող է պատահել : Ահադին դէպքերից աղատւած հիմայ այսպէս մէկ քաջ հերոսին չարժէ ի գուր տեղը մահաւան պատճառ դառնալ :

Մի քանի վայրկեան, Սմբատը, Վարդուհին կպել էին գետնին եւ ձայն չէին հանում :

Միայն լսում էր քիւրտերի ոռնալու ձայները որոնք քաղցած գայլերի նման թափառում էին դիակների միջով :

Իսկ գիշերային բայդուշի ձայները սարսափեցնում էր մարդու, որ ողբում էին, բո՛ւ, բո՛ւ :

— Ձայներնիդ կտրւի, ի՞նչ էք գոռում, էլ ի՞նչ մնաց ամբողջ Հայաստանը աւերակի դարձաւ, էլ ի՞նչ մնաց որ ողբում էք բաւական չէ :

Իսկ Սմբատը միշտ խրախուսում էր Վարդուհուն եւ աւսում :

— Վարդուհի, մի լաց լինի, ոչինչ չկայ, նա շուտով կ'առողջանայ, միայն յանկարծ որ տեսաւ թաշկինակը կարծես թէ նա՛ այլալուեց, թէ այս թաշկինակը, որ ես եմ նւիրել իմ պաշտելի էակին ո՞րտեղից կարող է ընկնել ուրիշի ձեռքը :

Իգիթը որ լսեց Վարդուհու անունը, կարծես թէ մի քիչ թափւեց ու ինքն իրեն սկսեց արտասանել .

— Վարդուհի՛, պաշտելիդ իմ, ես այնքան ընդհարումներից աղատեցայ, Հայաստանը արեան լիճ դարձաւ, իսկ ես ի՞նչպէս մէկ թշուառ ձկնորս, թափառում էի այդ արեան լճակում, այս արեան դաշտում, ինձ ոչ ոք չկարողացաւ սպաննել, բայց ես ապրում էի քո սիրովը, քո սիրտ էր որ ինձ խրախուսում էր այս մարդակեր աշխարհում, իսկ հիմայ ես քո դաւաճանութեան զոհն եմ : Ինձ դաւաճանել, այդքան շուտ մոռանալ, գոնէ մեռած՝ լինէի, ա՛խ, երանի թէ ես էլ զարնւած լինէի, գոնէ ուրախութեամբ և իմ գաղափարներս առանց չեղելու գերեզման կ'մտնէի, օ՛ քանդւի՛ր աշխարհ, ինձ էլ խորտակիր քո մէջ : Սմբա՛տ, այստե՛ղ ես :

— Այո՛, սիրելիս, գլխիդ վերեւ նստած :

— Սմբատ տեսա՞ր, որ Վարդուհին ինձ դաւաճանել է, իմ տեսած թաշկինակս տուել է ուրիշի, մէկ ուրիշ հերոսի : Սմբա՛տ, քրայանդ լի՛քն է — Ինչո՞ւ Իգիթ ջան, ինչո՞ւ ես հարցնում :

— Թող որ ինձ խփեմ ու սպաննեմ, կամ դու սպանիր ինձ զնայ, Աստուած քեզ հետ լինի :

Այդքան ժամանակ որ Վարդուհին, այն քաջ հերոսուհին թէկու՛ ու լաց էր լինում Իգիթի գլխովերեւում, էլ չկարո-

դադար հանգստանալ, իրեն զսպել, փաթաթեց Իգիթի պահանջով ու լացով աղերսալով ասաց:

— Իգիթ ջան, իմ թանկագին սիրականս, վեր կաց, տես թէ ո՞վ է նստած ու լաց է լինում քեզ մօտ: Սիրելիս ես դառածան չեմ, ես քո սիրով չկարողացայ գլխմանալ, սար, ձոր, ոտքիս տակը տալով եկայ հասայ քեզ, և քո հետ միասին կուռում էի թշնամու հետ առանց յայտնելու իմ ո՞վ լինելուս մասին: Ե՛ս եմ, ե՛ս, իմ թանկագին, վեր կաց, խղճայ ինձ, իմ սրտիս նորից վերք մի բանայ:

Այս աղերսանքի վերայ, Իգիթը սթափուում է, նստում այնպէս, ինչպէս Ղազարոսը, յարութիւն առաւ իւր գերեզմանից Բրիտտոսի խօսքն ի վերայ: Նստեց Իգիթը ու նայեց իւր չորս կողմը ու հարցրեց: Սմբատ.

— Ի՞նչ է Իգիթ ջան, ի՞նչ ես ուզում:

— Սմբատ, ասա՛ ինձ, ես ո՞ր տեղից եմ լսում Վարդուհու ձայնը, արդեօք երեւակայութիւն էր այս, թէ յիրաւի իրականութիւն...:

— Ո՛չ Իգիթ իրականութիւն է, նայի՛ր, մօտինս Վարդուհին է:

— Ես եմ Իգիթ ջան, սիրականս, ես՛ եմ, ես՛, քո սիրով կայծը ինձ այրեց, ես չ'կարողացայ հանգստանալ. եկայ որ իմ արեան գնով քեզ ազատեմ: Այս ասաց Վարդուհին և իրեն ձգեց Իգիթի վզովը, մէկ ժամից աւելի էր որ լուռ մոռն համբուրում էին միմեանց:

Իսկ Սմբատը իրրեւ ունենդիր լուռ նայում էր այդ սրտաձմիկ տեսարանին:

Բաժանեցան երկու սիրահարները, ու սկսեցին միմեանց երեսի նայել, կարծես թէ չէին հաւատում իրենց աչքերին:

— Ասա՛ ինձ, իմ հրեշտակ, ի՞նչը ստիպեց քեզ որ դաս ու կեանքդ վտանդես, միթէ չ'խղճացի՞ր քեզ վերայ:

— Ոչ, իմ թանկագին, քեզանից յետոյ ինձ համար կեանք չ'կար: Սէրը, սէրը, իմ սիրական ինձ մղեց այստեղ, ես ցանկանում էի քեզ հետ մեռնել, քեզ հետ ապրել:

Իսկ Սմբատը ամենաուրախ տրամադրութեամբ լսում էր

երկու սիրահարների խօսակցութիւնը և ուրախանում, որ ինքը ներկայ էր մէկ հարազատ և ամբիժ սիրոյ, որոնք ցանկանում էին Հայրենիքի փրկութեան սեղանում, կեանքը վայելել. կամ ապրել միասին, կամ մեռնել միասին:

Լոյսը բացեցաւ: Արեւը իւր ճառագայթները ձգեց խոնարհեցնել, որ միայն գոլորշին էր երևում:

Ամէն տեղ լուսաւորեց, լուսաւորեց նաեւ այն աւերած տները, քար ու քանդեղած օջախները: Արեւը գետնը տաքացնելով տաքացրել էր նաեւ այն անմեղ դիակները, որոնք թափթփւած էին ամէն տեղում, ամէն քարի տակ, ամէն թփի վերայ: Մարդագետներ, կանանց մարդագետներ կարմրագոյն էր դարձել, իսկ արիւնի հոտը խառնուել էր օդի հետ ու մի սոսկալի հոտ էր ձգել անհուն տաքածութեան մէջ:

Մեր երեք հազուագիւտ հերոսները, եղբայրացած ճանապարհ էին գալիս անընդհատ:

Մի քանի օրից յետոյ Պարսկական սահմանադիպից անցնում էին երեք հոգի ուրախ և զւարթ. դրանք մեր հերոսներն էին, որոնք գնացել ու իրենց պարտքը, իրենց խղճի պարտքը կատարել էին, և վերադառնում էին իրենց Հայրենիքը, իրենց հարազատներին գիրկը, իրենց ծրագրած, երկրորդական նպատակները կատարելու:

Վ. Ն. Ջ.

1915 յո-հոկտեմբեր 1-ին վաղը

Հայկական Հորաշաբան

միջին ժողովրդական

Lakar Zorashian

Marna Bulgaria

ՅԱՆԿ

— 26 —

Զօն	3
Իբրեւ յառաջարան (Լ. Տօլսոյ)	5
Հայ հերոսի արժանանքը Ա.	7
» » » Բ.	15
» » » Գ.	19
» » » Դ.	25
Կովկասի հերոսունիկն Ե.	31

ՎՐԻՊԱԿ

Էզ	տող	սխալ	ուղիղ
3	15	բայց բողոք	բայց այդ բողոքը
13	21	վահանը	վարանը
13	24	դրան եղ, փախաւ	հրան եղ փախաւ
13	25	արաւեցան	հրաւեցան
14	12	չեւ	չու
14	14	անկում	հանգում
14	16	ցանկանում	ցանկանում են
15	11	ի՞նչ տեսնեն	ի՞նչ է տեսնում
16	25	մէջը	մէկը
18	9	մօտ	—
19	5	վերջացրեց օրիորդը	օրիորդը վերջացրեց
19	5	շատ	շատ
23	15	միջից	միջի
23	17	ընկնում	ընկնում է
23	28	սեղանում	—
25	21	տանը	տունը
32	16	որ	եւ
35	7	մնալ	զմալ
37	2	էր	—
37	16	հակառակորդին	հակառակ
41	14	որ	ով որ
42	1	զտոյ	չտոյ
42	2	որ ողջ	որ հա ողջ
42	27	մօտ	—
44	33	ուր	որ
45	9	խաղ	բալ
46	1	(եղ) բայրներ	(եղ) բայրներ
46	18	էր նրան	էր, դժուար էր նրան
48	32	կրօնի	հնչակեանութեան

ԱՂԱՏ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Հարգարեան Գրատունը այս շարքով հրատարակում է հին ու նոր ազգային ու հայրենասիրական հոգածեալ շարք մը որոնք մեծապէս գնահատւած են ընթերցասէր հասարակութեան կողմէ :

1. Սեւ Հողեր կամ Յետին Գիւղեր Աւարաշեան, թառ- բերդաւթիւն Պետրոս Գուրեանի, 5 արար	դր. 2
2. Աւերակ (Բանի յիշատակներ), Վահան Թովթակեցի	1
3. Ընդարձակ Հայկական Նշագրան, Ա. հատոր . . .	3 1/2
4. Վանկոյժ Սրբման Հայրիկի	1 1/2
5. Նշգր. և Տաղեր, Պ. Գուրեան (պատկերով) . . .	1
6. Հայկոյժ Սրբման Հայրիկի	2
7. Ընդարձակ Հայկական Նշագրան, Բ. հատոր . . .	3 1/2
Նշգր. Ա. և Բ. հատոր 7 1/2, լրիւ տպագր.	10
8. Աւերումն Անի մայրաքաղաքին, թառ. Պ. Գուր. . .	2
9. Յաւին Տաւը, (Բառի յիշատակներ, Լ. Շախմատեան	4
10. Նզիւ Տեմբրեկաւան, Լ. Կառնանեան (պատկ.) . . .	1 1/2
11. Նշագր. և Տաղեր, Տ. Լուի Պէրքս, թառ. Թովթակեցի	1 1/2
13. Ժամանակ և Խորհուրդ իւր, Սրբման Հայրիկ, հատկէն ի նպատակ Վանայ Վարդապետ Վանքին . . .	1 1/2
14. Սով և Ման, Ռ. Գուր.	1
15. Միկ Գերբուսան, Վահան Թովթակեցի	2 1/2
16. Ընդարձակ Հայկական Նշագրան, Գ. հատոր . . .	3 1/2
17. Հայ Հեռի Արտաւանք, Աշուղ Շահնազար . . .	3
18. Ֆրանկո-թիւական պատերազմ կամ Չարքը Արիկ աղա, կատակերգ. Նր. Օսեան, 3 արար . . .	3

12. Չայնագրում Հայկական Նշագրան. — Խախտուած մեք Նշագրանի չեմ ընդունելութիւնն՝ բացում ենք բաժանադրութիւն . 2 պլան գրում Հայկական Նշագրան ի նշագրական նշաններով, լուսանկարներով ու կենսագրութիւններով : Ամբողջ հատոր պիտի բաղկանայ 20 տպակներ ապիմն 320 էջեր : Բաժանադրութիւն ամբողջ գործին 20 դր.

Դիմել Հարգարեան Գրատուն, Կ. Պոլիս, Չալմաղճըյալ, թիւ 24-26 :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0351529

46978